

Роман про Василя Стефаника

Степан Процюк

ТРОЯНДА
РИТУАЛЬНОГО
БОЛЮ

Роман про Василя Стефаника

Видання четверте, виправлене

БРУСТУРИ

УДК 821.161.2

П 84

Процюк С.

Троянда ритуального болю. Роман про Василя Стефаника / Степан Процюк. — Брустури : ТОВ «Дискурсус» : вид-во «Брустури», 2025. — 192 с.

ISBN 978-617-8561-03-1

Роман Степана Процюка «Троянда ритуального болю» — це глибокий художній портрет Василя Стефаника, одного з найвизначніших українських модерністів. Автор занурює читача у внутрішній світ письменника, де трагічність і біль переплітаються з невгамовним пошуком істини та духовної опори.

Текст розгортається як драматична сповідь: у ньому оживають дитячі спогади, болісні любовні переживання, тягар самотності та відповідальності за власний талант. Процюк відтворює атмосферу доби, але водночас акцентує на вічних питаннях: приреченість митця на самотність і зв'язок генія зі стражданням.

«Троянда ритуального болю» — це не лише роман-біографія, а й метафізична драма про людину, що наважилася заглянути в найтемніші глибини людської душі. Степан Процюк з особливою проникливістю і чуттям мови показує Стефаника як особистість і як художника, котрий залишив світові тексти, що досі очищають і потрясають.

Усі права застережено. Жодну частину цього видання не слід відтворювати будь-яким способом без письмового дозволу видавництва.

© Видавництво «Брустури» (ТОВ «Дискурсус»), видання, 2025

© Степан Процюк, текст, 2009, 2025

1

Василю, ти боїшся весіль? Коли молода з молодим, заквітчані, як пава і павич, — і всі на них дивляться? Може, це тебе дратує? Чи ти — порпайся в собі, безжалісніше, як у своїх героях! — заздриш їхньому молодому талану? Може, ти виписуєш такі трагічні долі, бо тобі нестерпно дивитися на щасливих? Може, то мститься дух Євгенії? Або Калитовська, так само мертва, хоче, аби ти ні з ким не знайшов прихистку душею — так, щоб вона розкошувала, як майська ружа, а не палахкотіла вогнем ритуальних самоспалень?

Але чи ти винен, що ви не разом? Чи ти не любив її справдешньо, так, що забувалося за себе? Кожний її рух, погляд, інтонацію в голосі ти потім перебирав у пам'яті, наче дівка на виданню перебирає дорогі коралі... Вона мала чоловіка і двох дітей. Якби була пішла за тобою, то ви би, певне, були щасливими. Один раз у життю ти міг бути дійсно щасливим! Але не судилося.

Вони доскіпуються, чого твої твори такі сумні. Нащо ворухите мою таємницю? Коли тайна спить, то мені троха легше. Деколи зовсім добре — і здається, що так буде вічно. Але ся тайна як звір. Вона роздряпує мою душу, б'є по ній лапами в найтяжчі хвили. Приміром, люди на весіллі сміються, а мені хочеться ридати. Ридати так сильно, так тяжко, мов та невидима звірина, що роздряпує мою душу.

Це не я хочу плакати — а той моторошний звір всередині мене. Се він примушує мене видіти лише біду, тільки нещастя

поміж загалом тихим і монотонним життям покутського люду. Мене не цікавлять щасливі. Мені нудно там, де радіють. Мое царство і мій світ — там, де плачуть. Кажуть, що в плачі нема краси. Та хіба ходить за то? Мужики своїм плачем вивергають із себе найліпше, весь прибитий буднем цвіт своїх душ. У минуту трагедії людина є насправду великою. Тоді вона не гнеться до землі. Горе приближує її до неба. Чистить душі. А що ми варті без туги за чистою душею? Хто ми тоді? Заовшивлена отара без пастуха, не більше...

Важко дивитися на весілля, до горла підступає клубок. У нього поволі... поволі... пропадає надія на щастя, *плавай, плавай, шабелино, вчися плавати*. Ольга йому як друг, зрештою, як сестра. Здавалося, що ще треба чоловікові? Ще й коли це не просто чоловік, а письменник. Це ж золота мрія — дружина-соротниця!.. А я *піду, молод жовнір, жінку шукати*, вона йому як сестра, але він її не любить! Про це хочеться кричати на весь світ, але кому скажеш? Та й навіщо? Хіба не можете зрозуміти, як це — обнімати і пестити жінку, яка поруч, яку цінуєш як людину і господиню, але до якої не спалахує вогонь? І ходив до церкви, і крадькома молився вдома:

— Боже, змилосердсья, дай мені полюбити Ольгу, аби я не грішив, заглядаючись на молодлиць; *чужі жони як ягідки, як рожевий цвіт, а ти мені, шабе-шабелино, зав'язала світ*, я не винен, що хочу, але не можу її полюбити; Господи, а може, винен, амінь.

Мені треба палкого вогню, може, і троха біснுவатого, а не Ольжиного рівного несильного віддиху. Межи продажними жінками того вогню не буде і близько, а твої дві Євгенії вже в могилі, хіба що на їхніх гробиках знайдеш містичний відсвіт того загадкового вогню...

А як я си, молод жовнір, жіночку знайду, де ж я знайду її, я вже батько, а дасть Біг, ще діти будуть, хотів-бим донечку, я би

заплітав у її русявеньке, трошки покручене, як у ангелика, волоссячко чічки. Заплів-бим її червону ружу... Ся квітка має багато любовного смальцю, але біля моєї дочечки вона би на хвилю звільнилася від важких чоловічих і жіночих пристрастей.

...Ми би ходили з тобою осінніми полями. Тато розповідав би тобі казки про діда-всевіда і недобру босорканю, а ти би тупила до тата, як херувимчик. Ти би розуміла тата із пів слова, із пів жесту. Маленькою ти би замінила татові і маму, і сестру, і дружину. Ти би була для тата раєм, доки би-с була маленька, доки би до тебе не залицялися кавалери. Як би ми находилися з тобою, як би наговорилися, насміялися і наплакалися! *Тогди я тя, шабе-шабелино, до боку припну...*

Моя донечко — маленька і непорочна! Моя квіточко із кучериками в білих льолях, де ти, де? Так само на тім світі, як обидві Євгенії? Тобі там добре, донечко моя найрідніша? Хто там замість тата і мами вдягає тебе, як принцесу, у білі льолі?

Василеві поволі гіршало. До горла підкочувався неконтрольований клубок. Ставало так жаль, так по-моторошному сумно за чимось дорогим і найріднішим, якого вже не буде ніколи-ніколи. Чого жаль? Що жие в Русові? Що ставиться до Ольги як до сестри? Оплакує ненароджених дітей? Свої ненаписані новели?

Навколо ставало безнадійно. Василь кури́в, але це нині допомагало мало. Кури́во його заспокоює, хоча лікарі кажуть, що воно шкідливе для здоров'я. Плювати на те, що кажуть. Побули би в його шкурі, не так би заспівали...

Василь згадав про самогубців у його родині. Певне, їм було так зле, як йому зараз. Якась звірина вгніздилася в грудях і ріже, ріже, dokonує тим повільним садистським різанням... Який він був щасливий маленьким, не знаючи про ту звірину... А зараз... Життя не таке, як він хотів... Все не так... Не знаючи, що робити зі своїм тілом, Василь вдарив кілька разів кулаком по кріслі. Аж кров виступила... Нічого, кров — се любов...

Зненацька ним почало трясти. Але він не переймався. Се не вперше. Добре, що не чорна хвороба, котра кидає людиною до землі і крутить у конвульсіях... Се би було нестерпно — мати болість Цезаря і Македонського. Може, се хвороба імператорів? Базилевсів. Але базилевс не обов'язково повинен мати падучу. Досить вже того, що чутливі, як у гімназистки, нерви вже самим фактом є ознакою обраності. Богопомазаності. Але се інша бесіда...

Василевим тілом потрясали спазматичні ридання. Покровавлена від удару кулаком права рука безсило звисала, мовби кликала на допомогу когось найріднішого, незримого...

2

Знову той сон. Він сидить на якомусь дорогому кріслі із височенними бильцями. Крісло нагадує трон. Біля нього безшелесна прислуга. Десь у куточку скорчився блазень. Але він поки що непотрібний. Вродлива дівчина в дуже легкому вбранні підходить до його крісла. Охоронці вишикувалися в коридор із двох сторін чи то крісла, чи трону. Дівчина йде коридором, не змигнувши. «Смілива», — думає він, недбало кидаючи червоні троянди їй, багряноносній королеві. Б'ють барабани. Настає час початку ритуалу.

Навколо тихо, як на цвинтарі. Навіть він поважніше. У повітрі розлитий дурман східних пахощів. Десь доноситься крик катованого раба. Він наказує подарувати йому життя, піднімаючи доверху великий палець правої руки. Багряна підійшла. Барабани шаленіють до безтями.

Вродлива дівчина повільно бере його руку. Обличчя прислуги та охорони нагадують маски. Дівчина своїми повільними

рухами подібна до мумії. Що зараз буде? Вона перетне вену базилевса лезом? Буде віддаватися йому на очах у всіх? Віддаватися всім перед його очима? Задрижить у припадку чорної хвороби? Виконуватиме інший ритуал? Може, вона є Першою жрицею? Високооплачуваною жінкою-отрутою? Клоном цариці Нефертіті у високій темно-синій перуці?

Вона припадає до його руки й повільно обцілює кожен палець. Почергово три рази. Його лице ледь помітно світліє. Ліву руку обцілювати заборонено. На нього також заборонено дивитися під час обцілювання правої руки, що творить, руйнуючи.

Безтямний бій барабанів поволі стихає. Базилевс і багрянородна переповнені взаємною вдячністю. Можливо, і ніжністю. Вона повертається коридором із охоронців, топчучи червоний смалець кохання, тобто розпластані на долівці прекрасні, але вже неживі троянди. Настає час закінчення ритуалу.

Троянда ритуального болю відлітає до небес, туди, де високе і синє.

Усі поволі розходяться. На місце дівчини несміливо підкрадається блазень...

3

Сидів із сестрою Марією на печі. Обоє були в білих сорочечках. Було Різдво. Завивав вітер, нашіптуючи перші ірраціональні видіння. Той, хто роздає словесні царства, вже вибрав його. Але Маленький Білий Хлопчик ще нічого не знав про втручання вищої волі, яка запалила його серце. І ніхто ще не знав, крім Нього.

Мама чекала на братів. Вони мали колядувати. Білі дитячі сорочки літали хатою, мов ангелики. Перша дитяча віра вибілювала і світ, і Русів. Навколо все було білим, як борода древнього пророка.

...дорослим він ще не раз побачить чорний сніг — і вжахнеться — бо цього не бачитиме більше ніхто. Чорний сніг буде випалювати із його серця вогонь, а білий вступатиме із чорним у смертельний поєдинок...

Вуйки співали — або йому так здавалося — про зрадливого лицаря і вірного коня, *продаш ти мене, згадаш ти мене*. За конем гриміли гармати і свистіли кулі, але він так любив свого лицаря, що був готовий до смерті (це було легше) і до життя, присвяченого до скону своєму господарю. Але лицар хоче продати свого коня. І рука йому не здригнеться, і серце нічого не підкаже... Так потім продадуть його — бо за кожне блюзнірство існує розплата. І він згадає свого неживого коня, і потечуть із його каламутних очниць перші червоні сльози. Але вже буде пізно.

Білий Хлопчик у білій сорочці плакав. Йому було так шкода коня, що був готовий власною смертю змити із лицаря ганьбу зради.

...він помирає, а оживає кінь. Кінь підходить до віроломного лицаря і ледь чутно каже: «Бачиш, що ти наробив? Помер хлопчик, щоб змити чорну кров твоєї зради... Хто мені тепер поверне мого хлопчика?» Кінь зводить два копита догори — і б'є лицаря в лице. Той труситься від жаху. Кінь підлітає до неба, просячи ангеліків оживити хлопчика...

Мамині родичі, а батькові брати, Іван, Лесь, Федір і Максим, колядували. Їхні калачі були велетенськими, як хати. Їхні просвітлені колядою і снігом лица нагадували лики запорізьких козаків... ще б оселедця вуйкови Іванови... він би пасував йому... а вуйкови Максимови не дуже... Хлопчик у білій сорочці засміявся... Його сестричка Марія – аякже, вона старша і розумніша! — сказала:

— Ти все дурний! — і отримала від хлопчика стусана.

Заплакала. Хлопчикові стало її шкода. Він теж тихенько розплакався, гладячи малу Маріїну ручку. Заспокоювалися, повіті чаром колядок і пісень.

Хлопчиків здавалося, що всі ці пісні й колядки він звідкись знає. Може, колись складав їх сам... коли був древнім жерцем у довгій лляній сорочці, то складав пісні... коли був білобородим пророком, то складав колядки... вічні обриси його роду сходилися до хати і благословляли того різдвяного вечора...

Цілував вуйкам руку. Кожному. А може, йому лише так здавалося, бо ніколи не пам'ятав цілунків чиеїс руки, крім матеріної. Може, цілував — так було заведено — але не хотів. Проте Той, що запалив його серце, наказав подякувати за благословення родичів. Лесь та Федір, Максим та Іван, що вмів грати на сопілці, підкидаючи вогню до хлопчиковаго серця, давали йому по крейцару. Мама збирала ті гроші у велику червону хустку.

Вуйки відтак гостилися. Він знову думав про коня і лицаря...

Потім тато заніс його на піч. Пізніше він забув, яка була доля крейцарів від його родичів. Засинав таким щасливим, як ранкове сонечко недільної днини.

Вірний кінь уже стукотів копитами в його серце. Хлопчик прийняв його — із усією незаплямованою щирістю. І кінь оселився там, здобувши назавше іншого — незрадливого — лицаря.

Коли Хлопчик виріс, він часто зустрічався із підленькими й малодушними лицарями. Вони з'являлися і зникали у веремії років та весен. Вірний кінь ніколи не покидав його. Навіть після смерті. Хлопчикова дружба із дитячим символом була міцнішою від клятви на крові.

4

Дорога курилася білим. Невідомо, чи це був сніг, чи есенція щастя. Санки ковзали так легко, що можна було проїхати ними землю, а потім зачудовано сказати: «Де я? Де мама? Де Марія?»

Маленький Білий Хлопчик міг опинитися в країні, де володарює невикривлене дзеркало. А якщо би він не захотів мати справу із дзеркалами, то санки занесли б його до князівства ожини й королівства малини. Там багато солодошців і три добрі гноми.

Щоправда, Василько хотів, щоб сани полетіли до зірок. Безкровні золоті парсуни зір нагадували хлопчикові великий збір фараонів. Він читав про їхні подвиги і їхню жорстокість. Зорі також далекі, манливі і трохи жорстокі. Бо їхнє світло не гріє. Напевне, навколишній люд тяжко колись не зігрівали подвиги пишати фараонів.

Але ж... Біля курей чи коней тепло. Конюхи завжди в теплі. Але таке тепло не гріє. Воно бридке. Поміж курми й зорями зависає порожнеча, де немає ні справжнього тепла, ні справжнього холоду. Там воغو. І там живуть люди. Ті, що ближче до курей, є курокрадами. Ті, які ближчі до зір, зореловами. Але Маленького Білого Хлопчика не притягує середина. Краще вже бути біля курей, аніж завислим у безколірній середині. Але кури поклюють, а зорі сплять своїм безособистісним холодом. Проте ліпше біла жалоба зоряного світла, ніж сіра рутинатих, що плентаються по-курячому, носячи в душах пародію на крила. Хлопчик не може цього висловити, але достеменно це знає...

Також він любить різні кольори, бо вони всі гарні. Та найдужче — білий і чорний. Білий такий урочистий і незаплямований. Чорний по-своєму подібний до білого. Але його урочистість — інша. Вона появляється за межею профанного досвіду. Білий — це урочистість хлопчика і дівчинки. Чорний — мудреця. Це основні кольори, що народили всі інші. Але хто з них — батько, а хто — мати? Хлопчик не знав. Він ще не чув про андрогінність...

Також він не чув про смертельні бої кольорів і паразитарні бенкети їхніх відтінків. Він ще не знав ні про сховане існування тіні, ні про те, як тінь може закопати в землю навіть найбільшу хмаринку чи найчорнішу афину. Він ще не тямив, наскільки

ки інші кольори легші від чорного і білого. Не здогадувався, що відтінки провідних кольорів узагалі не мають ваги, бо вони є імітаторами. А все імітаторське може мати вагу в суспільстві, але ніколи — у королівстві дитячої метафізики. Пасіонарність білого і чорного притягувала хлопчика і відлякувала... Він уже був закоханим у ці кольори. І це було перше кохання, не пов'язане з любов'ю до рідних. А найперше — до мами Оксани.

Мама була за межею уявлень. Якщо інші люди, навіть батько чи сестра, ще нагадували якісь переплетіння кольорів, то мама вбирала всі можливі основи й відтінки. Вчора він молився наніч разом із нею до Богородиці. Просив у Боженьки, щоб маму не боліла голова. Також просив нові санчата. Решта все влаштувало хлопчика. І русівські пагорби, і сусідські приятелі, і зоряне холодне небо над головою, що так багатообіцяюче сповнювало надією на щось незнане... таке гарне... чудодійне...

А те незнане і гарне буде таке велике і священне, як Божі образи в хаті, таке радісне, як мамині руки і мамин голос. Його переповнювало почуття щастя. Хотілося плакати від радощів.

Хлопчик ще не знав про смуток, який зачаївся в найдальшому кутику його кімнатки. Смуток теж любив зорі і боготворив чорне і біле. Він теж був файним хлопаком. Тільки колись смуток не послухав Боженьки — і відокремився від радості. Через те він ховається, бо йому соромно. Він тужить за радощами, ходячи за ними вслід. Вони проганяють його за непослух. Але він іде й повертається, бо якщо б не ходив услід за ними, то і радощі не були б такими світанковими і викупаними в травах. Приблизно так Василько думав про смуток. Особливо, коли батько був лютим. Чому той смуток чіпляється до нього, а не йде кудись на поля, далеко від людських осель? Але довго про це думати неможливо. Бо вже швидко весна — і треба ховати санчата.

Весна ще добріша від зими. Сонце, вітер і верби вже чекають на неї. Але найбільше чекає один хлопчик. Він не може сам

зродити весну, бо не знає як. Але може нетерпляче молитися до Бога, щоб швидше роздмухував сніги. Бо вчора до обіду завіяло таким теплом, що малюкове серце аж здригнулося від нової надії. І заболіло. Хлопчина зблід. Він ще не знав, що колись на його слово хтось чекатиме, наче він — на весну. Ще не розумів, який тягар накладе на його душу прийдешня весна. Адже сієї весни він почав складати казки.

Воно прийшло саме. Нізвідки. Навколо було так гарно, що він зблід від несподіваного страху: це ж рай! Маленькі груди не змогли вмістити всієї радості — і так прорвалася перша казка. Про хлопчика, що його весна вбила. А земля з'їла. Але се було дуже давно. Проте він звідкись про се знає, ніби бачить, як весна віддає хлопчика в глибини землі. А та радіє. «Чому ж вона радіє?» — розпачливо подумав Василько. Це був його перший сум. Він прийшов нізвідки, а потім утік. Але вже ніколи не покидав назавсім.

5

Він ще нічого не знав про педагогіку карликів, яка буде-ється на приниженні. Він ще не знав, що якби його батько був потрібен деяким учителям, то вони б розпластувалися перед сином ріжками й ніжками.

Знав найважливіше: він є маленькою людиною, що має гідність. Сам нікого не кривдив. У школі містечка Снятина вчитися не хотілося, бо там не було любові. Зате було багато парнокопитних (як серед учителів, так і учнів), що лише мали людську подобизну. Зате гострими ніздрями відчували його інакшість. І ця білість його інакшості дратувала їх. Хотілося затоптати її в багнюку. Осквернити хіхоньками і знуцанням.

— Ти хлоп? Хлоп!

— А ти хто?

— Єстем шляхтич! — гордо пищав якийсь парнокопитець.

— Іди до сраки, шляхтичу...

— Ох, скурвий сину! Мало тобі не буде! — і починалася бійка.

Діставалося і йому, і «панам». Сморід соціальних ієрархій найнижчого ґатунку, майже расизм не давали жити правдою.

...на вітрі тріпотіла біла мамина сорочка — чиста, сумна і нещасна. Він боявся глузу з сорочки, як глузу з матері. Траурна блідість сорочки не могла протистояти кіптяві кишенькового балагану. Спершу він пробував змиритися. Але *чув підлість за тихий хід, і кров моя діточа із серця капала*. Там, де замішана кров бунту, відступає сором за покійно нагнуту волячу голову. Кров проростає трояндово, кров згортається бентежливо, кров розквітає полум'яно...

Мама приходила до нього пішки. На дорозі від Русова до Снятина стояв камінний хрест. Василько йшов до нього від Снятина, мама — від Русова. Невідомо, чи ще колись так калатало його серце, як тоді, коли спішив зустрітися із Головною Жінкою свого життя. Намагався не показувати хвилювання. Не скаржився. Мама здогадувалася про все, просвічуючи його душу своїми рентгенами. Приносила любов, їжу, білі сорочки і приховані від батька гроші.

...він купається у якомусь світлому чарівному морі. Творчі води змивають печаль і додають сили. Лагідне лице господині води і повелительки радості світиться добром. Її любов глибоко западає в душу, щоб потім рятувати його в ті хвилини, коли вже не могло порятувати ніщо. Радуйся, селянська царице, своїм первородним сином. Радуйся, сину із долею, уготованою на небесах, що тебе породила — під іконою Богоматері на рушниках — селянська царівна із житієм страсотерпиці...

Не могли наговоритися. Не встигали наслухатися. Він їв, а мама дивилася на нього, сповнена благоговійного трепету.

Навколо не було нікого й нічого, окрім цього переливання душ сина і матері.

— Дитино, вертайся, бо так і до Русова дійдеш...

Цілував материну руку.

...пізніше цілування руки стане одним із символів його життя і творчості. Йому цілував руку жрець штуки Пшибишевський, вважаючи причетним до касти. А як ще засвідчити пошану до жерця? Йому цілувала руку Та, що добровільно зійшла на підмостки жертovníка для мазохісток. Йому цілували руку підпилі друзі, бачачи в цьому жесті пошану до богопомазаника. Він не цілував руки більше нікому, окрім матері...

Вертався, сміючись і мружачи оченята. Все довкілля ще було освячене її присутністю.

Мати верталася — і її очі набрякали слізьми. Напевно, вона передчувала мученицькі зигзаги долі свого первородного царевича Василя.

Перед смертю мати скаже:

— Відай, нещасливий мій син, коли люди так плачут над його писаннями...

6

Може, той звір із червоною пащекою вдруге підкрався до нього в коломийській гімназії? Він перейшов у тіло вчителя природознавства Вайгеля. Вчитель був подібний чи то до мавпи, чи до бульдога. Напевне, він любив теорію Дарвіна, адже вона хоч якось виправдовувала його кумедну парсуну...

Василь уже вчився в польській коломийській гімназії. Сільські хлопці сиділи на останній, «ослячій», лавці. У польському за духом осередку провінційної Коломиї Василько наслухався

і про хамів, що мають пасти свиней, і про гонорових високородних лицарів-шляхтичів.

Урок. У Вайгеля поганий настрій. Вчора йому остаточно відмовила жінка, до якої він довго і безуспішно залицявся. Припадок люті наростав. Ну що йому до цих хрунів за партами, скажіть, люди добрі? Вони молоді, сволоти, у них ще будуть жінки. Їхні надії лише починають цвісти. Що їм до печалей бідного Вайгеля? Та в дупі він мав і свій предмет, і цих хрунів, і гімназію! У дупі! Йому відмовила Катерина, солодка душка! Лише раз був скуштував її принад — але як то було солодко, скажу я вам, як то було fajно! А я маю охотоньку побавити вашу доньку, високу, чорненьку, солодоньку, але і вона, і її мама, тупа коломийська мотрона, гордують мною. Раз скуштував — і хочу ще! Як мені зле, а зараз ще з малими хрунями треба ставати до бесіди...

Вайгель палко ненавидів чужу юність. Він старів. Йому часто снилася власна сивина. Він бачив зморшки на своєму кінському лиці. На жорсткому, як дріт, чорному волоссі вчителя сивина була помітна особливо... Він би хотів передати свою сивину цим малолітнім хруням, а собі забрати їхню напіврозквітлу силу, усміх, навіть їхню дурнувату радість. Він би навіть поділився із ними своїми посередніми знаннями — лише б випити силу їхніх сердець, висмокати їхнє тупе отроцьке щастя! Тоді б Катерина ніколи не відмовила йому — і він би куштував її принад, скільки душа забажає...

Особливо вчитель із парсуною, подібною до бульдожої, ненавидів красивих юнаків. Ще коли хлопець плохенький, не вийшов фізією, то се якось мож витерпіти... він свого в життю хлебне... Дарвін добре описав, хто така людина... і нехай тут мені не замакітрюють голови всілякі ксьондзи... я знаю ліпше... але мушу тихонько сидіти, щоб не вигнали з роботи...

— Стефаник, ану досягни образок з гієною! — раптом зверескнув бульдог, почуваючи припадок неконтрольованого гніву до цього вродливого хлопчини із сумними очима.

Василь силкувався, але не міг. Був ще замалий:

— Я не можу... не мо...

— Яких ще «немо»? Яких ще «немо», хлопе від плуга?!

— Високо...

Але Вайгель уже не слухав. Якась гостра куля залетіла йому до мозку. Він ударив Василька тростиною по руках. Цього мало для смердючого хлопа, що не йде пасти свиней! Мало!

Він підняв хлопчикові сорочку. Не рукою, а прутом. О, Вайгель добре знав, як можна вимістити свою ненависть до гарного і здорового... Голий живіт хлопця блиснув, як тіло неживої риби.

Вайгель зареготав, наче мавпа в книжках бородатого мавполюбця:

— Ха-ха-ха!

Дві третини класу послужливо підхопили:

— Ха-ха-ха! Хі-хі-хі! Хо-хо-хо!

Василько відчув, що мусить вийти із класу, інакше помре тут на місці від ганьби. *І здається мені тепер, що я був би іншим чоловіком, якби той встид мене не отроїв.* Він нічого не бачив перед собою. Не чув під ногами землі. У вухах стояло:

— Ха-ха-ха! Хі-хі-хі! Хо-хо-хо!

Йшов на квартиру до господині Томашевої. Навколо все було чорним. Чорні хмари, чорний Снятин, чорний біль. Байдужі перехожі, байдуже сонце. Може, його би втішив місяць, але ще був день.

Під плотом господининого будинку побачив сліпу жебрачку. Се була Павлина. Вночі господиня давала їй куток на кухні.

Довго дивився на неї. Врешті розповів. У гнаних і упосліджених нерідко є більше співчуття до ближнього, ніж у тих, що мають нормальну долю. Павлина мовчки витягнула із торби кілька яблук і жменю монет.

— Бери, дитино! Се тобі.

— Тето, мені не треба!

— Бери, дитино. Се тобі, — спокійно повторила жебрачка.

Брав не монети і яблука. Брав милосердя. Вперше в житті.

На довгій середині віку ще не раз прийме милосердя від друзів і близьких.

...якщо зважати, що чимало подій відбуваються синхронно, але обтяжені іншими обставинами, то колись він, старий і немічний, відмовиться від пенсії з голограмою серпа і молота, пишучи ввічливі, із прихованим розпачем, листи до Золотого Серця — митрополита Андрея Шептицького. У тих листах ітиметься про сина Юрія, що виїжджав на еміграцію до Канади, про 50, 100 чи 200 злотих, які необхідно вислати. Важко було просити старому письменнику, але Золоте Серце був, окрім високого сану, ще й добрим інтуїтивістом. Він давав так, що було неважко взяти. Наївний письменник — тут не допоміг і певний посольський вишкіл — думав, що його книги швидко розійдуться між канадськими українцями, над емігрантською долею яких бився, ніби чайка над морем... Спершу син довго не міг виїхати, потім твори розходилися погано, а потім старий письменник помер... Але Золоте Серце не офірував йому милостиню. Він передбачав, що віддавати не буде звідки. Він намагався полегшити долю письменника, окрім молитви, ще й матеріальною підтримкою...

Павлина вечором розказала господині про садиста із бульдожою парсуною. Написали до батька.

Семен мав гонір. Його се влютило. Він приїхав до Коломиї і заскаржив учителя директорові. Той був розумним чоловіком. Він не любив Вайгеля, відчуваючи в ньому багато спільного із гієною. Пригрозивши увільненням, директор Емануель Вольф надовго заткав йому писка. Вайгель, попри тваринячу ненависть, був страхопудом. Коли потім він дивився на Василька, то блід від ненависті. Але не смів її показувати.

Семен купив синові іншу одіж. Як він казав, «панську». *Видко, що сукно того одіння не було першого сорту. Бо я не міг стерпіти запаху того сукна й дуже високо носив голову.*

...уже в Кракові студент медицини Стефаник став одним із найелегантніших студентів університету. Назавше йому запам'ятався перший «панський» одяг... Бездоганий естетичний смак плюс немалі кошти, виділені батьком на його навчання, робили Василя модником і звабником жінок, хоча ні одного, ні іншого він ніколи не прагнув...

До скону пам'ятатиме, як зайшов до гімназійної класи в новому вбранні.

— Ха-ха-ха! Хі-хі-хі! Хо-хо-хо! — регіт охопив увесь світ.

Повз до останньої лавки, як смертник на ешафот. У голові гуділо і хрускало. Вся гідність і сором свого роду за двома лініями вступили у двобій між собою.

— Ха-ха-ха! Хі-хі-хі! Хо-хо-хо! — йому здавалося, що із перших лавок не хіхають, а кричать: «Хлапе! Хліпе! Хлопе!»

...дебелий лицар у латах піднімає його за чуб, високо-високо: «Видиш, мудю, небо? Небо файне, ньи? Тепер лети вниз, там твоє місце, лайдаку! Гіена вище від тебе! Ти не годен дотягнутися до неба, навіть до гіени на вершечку дошки! Вниз, посмітюху! На землю!» Промайнула щаслива кінська парсуна Вайгеля, ще кілька вчительських мармиз, задоволених його падінням... він лежав на землі... навколо, як грім, лунали згуки глумливого реготу...

Сидів за лавкою білий, як мамина сорочка. Чорні мармизи реготунів були попереду. Позаду — стіна.

Але до нього на невидимих крилах уже летів вірний коник із першої осмисленої фантазії...

Багато людей любили і поважали його. Він володів харизмою. Харизма — це рівновеликий дар і тягар. За харизму смертній людині доводиться розплачуватися. Різним — розладнаними нервами, випробуваннями долі, гримасами таланту. Бо харизма — це завжди великий талант.

У нього закохувалися жінки. Чоловіки прагнули дружби з ним. Він, за незначними винятками, почувався самотнім.

До нього була прихильною метафізика, залишивши його творам енергетику, непідвладну ані скаправілості часом, ані тлінню. Він же спалював сотні аркушів. Серед них, безсумнівно, були шедеври.

Він жив, де хотів: то у віддаленому покутському селі, то в європейських культурних чи географічних столицях. Місце перебування не впливало на стан його душі, розтерзуваної болісними пристрастями.

Один раз закохався він. Вона теж любила його. Канони традиції і фатум виявилися сильнішими від кохання.

Його називали безнадійним песимістом. Така доля всіх, чий душі одягнені в білу сорочку. Бо її непомітно, видно лише тіні від її світла.

Його ідеалізм непідвладний ні рокам, ні фізичному в'яненню. Він — один із найяскравіших літературних ідеалістів світу.

Він часто бував нестерпним у приватному житті. Світло найбільших зірок має найбільше болю.

Трагедійні таланти — це нагадування людині про її тлінність і проминальність. Це — оздоровлення мистецтва і велика господня рівновага. Дух трагедії зародився ще на світанку. Таке мистецтво ошляхетнює людину. Воно не лякає її. Навіщо? Для ляку є цілий арсенал низової культури, що апелює до інстинкту збереження. Трагедія — рідна сестра сльози. Саме сльоза веде нас якнайдалі від варварської фауни і безпристрасної флори. Сльоза — це ритуальна богиня, що займається великим очищенням. Усі наші шляхетні вчинки виростають із архетипів трагічного.

Сміх — це здоров'я, але він не має співчуття. Сльоза робить нас солідарними. Нехай тимчасово, але її ніщо не може замінити. Митці-трагіки дорого розплачуються перед вівтарем господньої рівноваги. Вони можуть бути в житті навіть... веселими, актуалізуючи для порятунку інші свої «я»... Бо жодна смертна людина не здатна постійно витримати поруч дію крижаного катарсису сльози. Служителі сльози дарують цю катарсисну радість, як гомеопати, — крихітними дозами — для того, щоб вона не заморозила вас. Самі ж пропускають крізь себе значно більше...

Сльоза супроводжує їх навіть у хвилини радощів. Вона — незрима і може навіть прикриватися сміхом. І тільки надто чутливе вухо може вловити в тому сміхові передгрозя. Думаєте, вони хотіли б носити такі тягарі? Та нізащо! Але вже при народженні, коли над їхньою головою появляються якісь знаки, їх не питають про це... Вони є знаряддям вищої волі.

Їхня особиста доля часто є важкою. Крок управо, крок уліво — і прірва. Пустеля без кінця і краю. Крижана зірка, зіткана із господнього болю. Але той, хто посилає знаки і натяки при їхньому народженні, переважно милостивий до слуг його волі, бо не раз вони відчують його незриму опіку, яка додає їм сили.

Їх незрідка називають песимістами, невротиками і навіть божевільними. Особливо за життя. Вони такі часто бувають нестерпними, бо дія крижаного катарсису сльози може не лише очищувати, але й морозити. А вони — лише люди, що можуть боятися то бритви, як Шопенгавер, то дружньої руки із їжею, як Осьмачка.

Але не думайте про шопенгаверського перукаря (який нагадував йому вбивцю) чи осьмаччин хліб (що видавався йому отруйним). Це їхня розплата за шанс катарсису для нас. Скажете, чому вони не очистили себе? Напевне, їм і подібним до них було суджено жити ходячими душевними ранами, бо яке ж тоді було б із них вмістище для опшляхетнення інших? Внутрішня гармонія не спонукає до творчості... Ох, пані і панове, навіщо запитуєте? Облишмо цю таємницю живої крові, не порпаймося в ній руками, щоб не заплямити її херувимських шат...

Трагедійність світосприймання є не завжди виквітотом перетворених і високорозвинутих культур, як це кимось заведено вважати. Буває і навпаки — підліткові культури, покликані відроджувати нашу змеханізованість і дріб'язкові дулі в кишенях, раптом заходяться не пубертатним реготом, а риданнями. Хоча такі частіше блазенським життєлюбним реготом... Але менше з тим.

Плач переважно дратує, викликаючи спротив. Бо він нагадує нам про все, що силкуємося забувати протягом життя.

Але там, де є вроджене відчуття трагедійного, є і відчуття урочистості та святковості, що пов'язане з уламками дитячого ідеального світу, його повітряних замків і власної могутності. Реальність методично руйнує такі ілюзії...

Він був людиною, схильною до ієрархічності. У Стефаника є багато кольорів, але всі вони підпорядковані чорно-білому чи біло-чорному кольоровому царству. Чорний — це строгість, жалоба і біль. Білий — сподівання, урочистість і святковість. Поміж

них і поміщаються основні віхи людського життя. Це складні символи, де чорний не завше є злом, а білий добром. Хоча частіше чорний таки тяжіє до тривоги, розпачу і невідомості, а білий — до спогаду дитинства, ласки і відпочинку душі. Чорно-біла кольорова гама надає світовідчуттю чіткості, але і протистоять спонтанності переливів. Чорно-біла гама — це, коли хочете, символ елегантного невротизму. Адже строга готика чорного сприяє депресивності, а строга шляхетність білого додає стриманої надії.

...Йому подобалися такі ж жінки — безквітчасті, меланхолійно-готичні, *в чорну днину мене мати на світ привела...* напевне, ці жінки мусили мати здатність до жертвності, *щоб співати колір чорний, взяла б голос твій*, і навіть до самозречення, *одному тобі покорна, я співаю колір чорний*, вони повинні бути не ексцентричними акторками, а хранительками, *бо то колір мій...*

9

Вже засіюються вуса. Іноді стає соромно за простоту мамині білої сорочки. Нікому би не признався про це. Навіть собі.

Він любить маму, родину і Русів. Але ж... Русів — це ще не весь світ. Якби Русів був усім світом, то він був би світознавцем. А так він лише гімназійний учень, що поклоняється перед Лесем і мудрими книгами.

Гуртки, читання і перші погляди на дівчат... Це прекрасно, але іноді здається, що всередині нього, із засіяними Василевими вусами, є ще один він — оброслий мохом дід Хо. Дід Хо — це не Василь. Може, се відблиск далекої зірки.

Зірки завжди манили його своєю білою недосяжністю в чорній порожнечі нічного неба. Він так само чув, як із його серця

проростає і тепло, і холод. Холод остуджує його екстатичне тепло. Інакше би згорів, якби не сі нічні зірки і не сей рятівний холод. Він нікому не признається про сей холод. Його сутність невідома. Але в його поклонінні перед вельми талановитим Лесем вже проростають перші зерна відокремлення. Але се ще буде не так скоро. Щоб відокремитися, таким, як він, спершу треба прикипіти і злитися з іншим «я». Інші «я» послаблюють жах перед безміром зір. Зорі можуть вилікувати, можуть і спопелити. Одного файного хлопчика колись убила весна і прихистила земля. А його можуть спалити зорі, якщо він зашвидко полетить до них однієї ночі.

Він зробить собі крила. Закрие очі. Відштовхнеться від якогось даху і... Добре, аби був вітер. Вітер пришвидшить гостину серед зірок. Політ до зір — се його дорога.

А якщо впаде? Значить, був заволим. Зорі люблять сильних.

Дівчата люблять красенів. Він любить красунь, як Левкова сестра. Він любить її, а вона, відай, його. Він хоче цілувати її до знемоги під сими зорями. А потім, може, полетять туди обоє. Тільки саму Євгенію не можна відпускати до зір, бо може не вернутися. Їй там так сподобається, що вона лишиться. І покине його. А він би хотів бути разом із нею. Йому її треба, бо вона мила і добра. Але він нікому не признається про це. Навіть їй. Ще встигне...

Мамина сорочка і пече, і гріє. Йому часто встидно, що він не є найліпшим учнем. Але, певно, і він до чогось придатний, коли дівчата його люблять, а хлопці слухають.

А до зір він ще полетить. Над Коломиєю, над Львовом. До Відня. Він питає цісаря, чого людям так важко жити. Потім він полетить до Канева. І питає Шевченка, скільки разів він хотів літати до зір, коли шукав стовпів, які підпирають небо. І ще він питає його, чи часто Шевченко хотів плакати, коли дивився на вільне плавання зір, як риб, у нічному небі.

Радість і біль переповнюють його. Все разом, все перемішано. Він ще не знає, для чого йому так багато болю. Певне, зорі хочуть його випробувати. Він сильний. Він витримає.

10

Так багато всього навколо! Між світом і Русовом він вибирає світ. Інакше не збагнути навіть Русова..

Золя дивує, але це швидше вражіння від прохолодного плетива слів майстра, трохи бездушного чи відстороненого, ніж музика болю і радощів тих, що поруч. Золя сидить у вежі, він не вміє класти руку на серце своїх героїв. Зате збереже нерви...

«Кобзар» будить містичні пережиття, *крові брата впились і отут полягли, у могилі залятії*. Уявляється ставний високий старець зі срібним кульчиком і перснем, що відганяє срібним ножем нечисть від Великої Могили. Він є козаком-характерником, якого бояться і москалі, і ляхи, і турки. *З-за Дніпра і села луна гаєм гула, треті півні співали*, засохла рука мертвого характерника оберігала козаків у походах, а живим він бував водночас у кількох місцях і вмів стискати час, *провалився козак, стрепенувся байрак*, але він розпростер свої руки над розтерзаними тілами полеглих лицарів; іноді в степах і байраках ночами можна побачити дивні світляки. Кажуть, це очі характерника, бездонні від побаченої крові й оп'яніння боем, *а могила застогнала*.

Франко магнетизує всім докупи. І своїми віршами, начебто холодними, як очі фанатика, але із розверзлим вулканом всередині, і своєю прозою, такою далекою від Квітчиної «Марусі», яку Василь так і не міг осилити, і своїми статтями, такими різними, мовби їх писали кілька десятків людей. Франко — це айсберг, милостиво подарований нашій солодкавій та обережній літе-

ратурі. Він пропускає крізь себе тисячі енергетичних згустків і правд. На скільки його стане?

Василь буде читати. І, може, колись сам щось напише. Від цієї думки прошибає холодним потом страху. Ось і Леся такий талановитий, і другі хлопці... А він... може, і він щось зможе. Ще увидить. А зараз треба читати — і зранку, і в обід, і вночі.

Над його ліжком нахилилася книга. Вона щось шепотіла до вуха, від чогось застерігала. Або спокушала. Як це... їм, тим, що пишуть книжки?.. як вони живуть? Що відчують?

Не журися, Василю, вже незадовго тобі суджено дізнатися це достеменно.

11

Вони верталися із театру. Грали «Павла Полуботка». Настрій був урочистим. Раптом посеред місячної ночі побачили гурт із закинутими вверху головами. Всі дивилися на вершечок хати, яким ходила напівроздягнута людина. Людина дефілювала із заплющеними очима. «Сновида! Не чіпайте його, бо розбудиться і впаде...» — шепотіли довкола. Перепади побаченого потрясли Василя. Тягнув товариша за руку, щоб не дивитися, як ґаволов, на можливе падіння вниз хворої пародії на Ікара.

Водномиль побачив два лики життя. З одного боку — молодих, чистих серцем гімназистів із читанням, виставами і мріями, з іншого — несамовитого сновиду, що балансує поміж життям і смертю. Ці два лики були обіруч. «Ось яке ти, життя...» — прошепотів пошерхлими губами Василь, ще неспроможний вмістити в собі болісні суперечності чорного і білого.

Потім довго було незатишно ходити вечорами. Через якийсь час побачив, як упав у Прут із триметрової скелі хлопець. Все

закінчилося добре, але страх висоти міцно засів у Василевому серці.

Висота несла загрозу. Вона розбивала мрії — і могла миттєво знищити. Йому потім довго снилося то падіння сновиди із вершечка хати (може, побачив у тому нещасному свої пізніші ризиковані духовні пошуки?), то закривавлене тіло хлопця на дні Пруту, яке поїдають кровожерливі піраньї (хоч звідки їм взятися в Коломиї?), то хлопця і сновиду, що літають над нічним містечком, як два шаленці, два виклики нічному хропінню міщухів.

Висота віддякувала і манила. Він ще не знав про боротьбу всередині себе надламаною і здорового крила Ікара. Ще не тямив — між страхом висоти і її звабою пройде все його майбутнє життя...

Радикальна партія *брала в кліщі молоду душу і батогами її гнала в бій*. Хлопці багато працювали. У коломийській гімназії утворився таємний гурток молодих радикалів-поступовців. Збиралися в певному місці. Читали нову літературу і співали бойових оптимістичних пісень:

*Заспіваймо всі враз, товариші мої,
Щоб жилося в дружбі в нашій братській сім'ї!*

Присягали на вірність ідеалам із юними палаючими лицями. Ще не знали про те, як важко нести пафосні присяги впродовж цілого життя, не заплямивши їхню янгольську білість ні брудом відступництва, ні пристосуванським жирком...

На той час Василь починає народжуватися для літератури. Можливо, під впливом Мартовича (той іноді позаочі кепкував: «Дурний Стефаник»...) він бореться із своєю ліричною стихією. Не маючи ні дару, ні інтересу до сатири і сарказму, як Лесь, він поволі вичавлює із себе сентиментальну буколічність і ліричний орнамент, формуючи неповторний стиль. Становлення його як письменника розпочиналося вже в Коломиї.

Ходили серед селян, як нові проповідники свободи. Це було невинно і романтично. Говорили про селянські права і можли-

вості іншої долі. До них почали прислухатися. Відтак посипалися перші доноси.

Їхнє таємне товариство було викрито — і Стефаника ще з кількома товаришами виключили з коломийської гімназії. Мудрий директор Вольф — Василеві щастило на таких керівників гімназій — порадив, як обличити навчання із правом продовження в іншому закладі.

Лесь уже рік вчився в Дрогобичі. Свідоцтво із приміткою «Wystąpił z zakładu bez przeszkody» Василь отримав після закінчення шостого гімназійного класу з допомогою Вольфа.

У 1890-му році він вступив до сьомого класу дрогобицької гімназії. Треба було довчитися...

12

Спершу сумував за Коломиєю. Недавно познайомився із дочками священника і громадського активіста Кирила Гаморакка. Найлегше було із Ольгою — бо вона вміла слухати. Писав до неї:

Та й кажу вам, що волів бим-м був сто раз раднійше, аби мене з Коломиї вигнали — як тут раз прийняли... Але що характеристичне, то се, що все мені хтось із коломийських привиджується... Сам не знаю, що се — здурів чоловік в Дрогобичі.

Може, йому привиджувалося не лише добре усміхнене лице Ольги, але і сновида, що завис поміж землею і небом, або хлопець, що літає між скелею і річкою, неспроможний ступити ногами на землю або спалахнути небесною зіркою.

...математичні науки були чужі і незрозумілі. Світ цифр і формул не мав ні емоцій, ні серця. Рахункові абстракції сприймалися, як прикра необхідність, якої всіляко хотілося б уникнути.

У піврічній оцінці із п'ятого гімназійного класу один раз зринуло «незадовільно». Звичайно, із математики. Але це не зачіпало його. Хіба трошки. Бо із гуманітарних предметів мав завжди найліпші оцінки. Не суджено було Василеві стати математиком — і баста...

У Галичині почало вирувати політичне життя.

Партія народовців, очолювана Юліаном Романчуком (у його звинуваченні Франка щодо відсутності... патріотизму був і елемент політичного суперництва), зі старою народницькою платформою та вічним показним патріотизмом і прихованим або і не дуже щирим пристосуванством, уже не відповідала потребам доби.

У 1890-му році у Львові була утворена українська радикальна партія під впливом ідей Михайла Драгоманова. Біля її витоків стояли Іван Франко і Михайло Павлик, Кирило Трильовський і Северин Данилович (чоловік однієї із сестер Гаморак — Ганни), Левко Бачинський і В'ячеслав Будзиновський. Майже про кожного із них він, уже немолодим, писатиме тремтячою рукою у своєму знаменитому «Серці»:

Іван Франко поставив мене малим наслідником своїм.

Михайло Павлик — побожність до людей і до ідеї.

Левко Бачинський до себе найбільш суворий, а від хлоп'ячих літ все моє погане забув.

В'ячеслав Будзиновський друкував мої перші мініатюри під шибеницею в «Праці» — і нікого не повісив.

Василь познайомився із Франком, відчуваючи урочистий, майже священний страх і трепет.

...напевне, лише ті юні обранці літератури чогось вартують, які при особистому знайомстві зі своїми відомими старшими попередниками не мають всередині фамільярного хамства, принаймні такого собі «поплескування» по плечі. Коли їх пронизує той страх і трепет, це є добрим лакмусовим папірцем, що вони правильно обрали шлях...

Він бачив Франка ще в Коломиї. Але тоді не насмілювався підійти. А тепер... Франко ловив рибу. Він наблизився до нього. Потім вони вечеряли... Від хвилювання майже не пам'ятав, що говорив Майстру. Страх і трепет поволі переходив у самовіддану любов.

Так я перший раз видів і зазнайомився з Іваном Франком, з яким удержував ціле життя найдружніші взаємини і якого, може, єдиного з українських великих письменників, найбільше любив.

То як йому, молодому ідеалістові, було не поповнити лави цієї першої галицької партії європейського взірця, коли там був Франко? Як йому було потім покинути її? Він би сприймав такий вчинок як зраду юнацькому суспільному ідеалові. Був максималістом і ополудні свого життя, і тоді, коли наступили сутінки, а відтак ніч.

Всередині партії також існували різні течії. Але менше з тим... Стефаник, відчуваючи, як ніхто, ірраціональний симбіоз селянина і землі, не сприймав соціалістичних партійних ілюзій. Ніколи. Вже із Кракова писатиме Морачевському:

Я тутки з ніким не сходжуся, часом з яким соціалістом, але я їх не люблю. Всі вони виглядають на людей, що кар'єру собі кують — з патосом, з недолею людською на язиці.

Пізніше він розумітиме, що «*мужики, додатки до січкарень соціалізму*». Здоровий інстинкт допомагав йому бачити зворотний бік будь-якої нової доктрини. Фактично в радикальній партії він сам виконував роль селянського оборонця. Іноді підсобляли одностудії, але вони були більше політиками. Всяке політиканство було чужим йому. У радикальній партії він завжди був рядовим вояком.

Він був її представником у віденському парламенті. Він, можливо, і розчаровувався в її переродженні, але не міняв партій, як рукавички. Навіть політичний союз був для нього союзом,

а не іграшкою заради вигоди чи так званої стратегії. Він був консерватором у своїх уподобаннях, у тім числі й політичних. Окрім того, напевне, потребував приналежності до якоїсь, хоч трохи симпатичної йому спільноти, щоб легше нести тягар власного самотнього «я».

Найбільше його хвилювали проблеми, які пізніше філософи назвали екзистенційними. Стефаник був стихійним екзистенціалістом у своє життя.

Під час вакацій він разом із Мартовичем та Бачинським їздив селами, зокрема Русовом, Топорівцями і Серафінцями, ведучи агітацію серед селян. Скільки в тій роботі було безкорисливої відданості юних реформаторів, скільки запалу і віри!

Тоді ж Василь познайомився із Левковою сестрою Євгенією. Але Амур зі своїм луком і стрілами якраз у ту хвилину задрімав. Він довго не спав ні до того, ні після, бо не потребував багато сну. Лише в ту хвилю — так розташувалися зорі — стулив повіки, не освятивши своїми атрибутами знайомство чорнявого хлопця і білявої дівчини... а потім було пізно...

У гімназію приходили доноси, зокрема від інспектора шкіл Левицького, який чомусь заповзівся виключити Василя і Леся з гімназії. Можливо, він, як і чеховський Беліков, боявся, *як би чехо не вишло...* Але директор Борковський, відчуючи відразу до соціалізму, не побачив у хлопцях ревних фанатиків уже модної тоді доктрини. Мудрий директор, що не раз застерігав хлопців від неприємностей, казав:

— Треба дати тим коломийським батярам скінчити гімназію... З них ще будуть люди, увидите...

Він не помилився.

Весною 1892-го року хлопці склали іспити на атестат зрілості.

Василя вже чекав Краків, що докорінно змінив його життя. Небесні зорі і його ангел-охоронець спершу задумалися. Потім

безтілесний ангел, що всівся на хлопцевому плечі, примирливо махнув рукою:

— Най буде... інакше не можна... він має виконати призначення...

13

У Дрогобич приїхав батько. Він мусив сказати. Але як? Коли не він, то хто? Ньї, не зараз. Він ще не годен. Василь занадто її любив.

...мала запалення легенів — моя дитина, люди, сохла, як квіточка на морозі, — я кликав дохторів — вони давали ліки, брали гроші і собі їхали — моя дитина все питала, коли приїде Василь, — вмирала і марила, що він приїхав, — він є, дитино, він зараз буде, казала Оксана — ще би лише з ним повідітися і все, більше нічо не хочу — раптом затихла, згасла, пропала — пропала навіки...

Вольовим Семеновим лицем котилися сльози. Сильні також плачуть. Подумав, що якби Василь був лікарем, то порятував би Марію. Говорив із сином — і не міг сказати.

— Як мама?

— Не знаєш як? Дає лад поволи всьому... Не дуже здорова...

— Як Марія? Знаю, що була слаба? Вже легше? — у синовому голосі прозвучала тривога.

...чувся так, гейби зараз мав звалитися — знаєте, як блискавиця вражає дерево? — треба сказати, він за тим приїхав — щось намертво скувало язик — руки похололи...

— Дедику, вам зле?

— Ньї-ньї, тобі так сі здало...

— То що там Марія, дедю?

...віднесли-смо її на цвинтар, сину! — у чічках, таку файну! — доню моя! доню! дорога моя найперша дитино! — кімнатою пронісся цвинтарний холод — лишила-с внучку Парасинку — за твого чоловіка навіть не хочу згадувати — мені вже сорок шість, а тобі, небого, ще й двадцять штири не було — ліг-бим у гріб заміст тебе, коби-м міг — нічо би ми було не жаль, навіть газдівства...

На стіні тривожно перебігали тіні. Сутеніло.

— То що там Марія, дедю?

— Ади, ще слабує троха...

— Але вже їй легше? Може, мені приїхати?

— Легше, легше, Василю. Приїдеш потому...

— Коли потому?

Батько хотів сказати: «На сорок днів», — але видушив щось абстрактне:

— Коли потепліє...

Треба було збиратися до колії. Василь проводжав. «Дедик нині якийсь дивний», — подумав. Колія рушала. Раптом... Через вікно вагона батько крикнув:

— Василю, Марія умерла!

Колія загуркотіла. Василь поволі сповзав донизу. Хтось подав йому води. Ще хтось допровадив до квартири. Навколо буяла чорна ніч, уцяткована кількома гострими білими зірочками, що спрямовували свої отруйні кутики в його чоло і серце.

14

Минуло кілька днів. Батько приїжджав опісля похорону. Спішити не було глузду. Най заспокоїться її душечка страждалиці. Василя поволі охоплював припадок бунтівливого гніву.

Чого вона вмерла, Господи? Чому ти такий жорстокий до малих сих? Чого посилаєш людям таку бездушну смерть? Чому сі смерті такі несправедливі? Чого так довго живуть багато твоїх грішників і так швидко відходять твої праведники? Чого дав мені так мало сили? Ся скорбота стає такою тяжкою, що я знесилів її нести... Я падаю, творче, підтримай мене... Чого твоя подобизна на образах дивиться на мене так відсторонено?

Василь закричав від болю. У кімнаті не було нікого. Боже, дай знак, що ти є! Скажи, що навколо не пустеля одиноких зірок і не міради випадкових скупчень крихітних тілець, із яких усе складається! А може, тебе немає? Може, навколо лунає лише блюзнірський регіт князя тьми? А може, нема ні добра, ні зла, нема нічого, крім болю і порожнечі? Крім трупів, якими все встелено? Крім царства смерті?

Ставало нестерпно. Може, він вмирає? Смерть сестри відкрила йому страшну правду про власну скінченність? Чого так боляче? Так ріже в грудях від муки? Чому хочеться спинити сей напад кулею з пістолета у власну дурну голову?

Раптом щось хруснуло в голові. Він переступив перший болювий шок.

У пам'яті нав'язливо крутилася мамина співанка, *ой, не коси, бузьку, сіна*. Якби був лікарем, то вирятував би сестру. ...У тата і мами лише вічна робота. Для чого це? Який сенс має життя, виїджене роботою? *бо си зросиш по коліна*. Дедьо все одно не забере ті багатирські морги землі на той світ. Але змордовує маму, змордовує всіх довкола себе. Земля — се одна із найбільших оман. Її ласка – се ілюзія. *Та най тота чайка косит...* Вона є кривавою жрицею, що приймає раз у раз людські пожертви, *шо набакир шапку носит*. Може, він дуріє? На хвилю почув ненависть до землі, що заковтнула його Марію, і перехрестився.

Вириваю з корінем моє прив'язане до землі, бо воно мене путає. Не дає підлетіти.

Земля поверне її тіло трояндами і вишневим цвітом, березовим соком і сонцем. Життя проростає на смерті. В усмішці дитини є зачатки руйнації. В агонії бабусі причаєні зерна нового сходу. Перший поцілунок приховує бацилу розчарування. Найбільше розчарування стоїть близько від нової надії.

Великі шальки рівноваг нещадні і безпристрасні. Вони не зважають, хто втрапив під їхній сталевий кулак. Вони — поза добром і злом. Вони вільні від нищості й милосердя.

Він стане лікарем, щоб хоч трохи пом'якшувати людські страждання. Се тверде слово. Як не зможе вилікувати тіло, то йме лічити душу. Не сльозами, не слинявими брехнями, а своєю вірою в призначення. Інакше для чого жити?

15

Цей звір із червоною пащею... Це він забарвив усе навколо в жалобні кольори. Це він зробив наді мною жажливий експеримент. Я не можу жити без любові, але не можу жити з любов'ю. Я хочу її, як повітря, душуся без неї. Але боюся її. І замість шукати того світлого дитячого сонця і тих русівських ангеликів, я зчаста шукаю підтвердження існуванню загадкового звіра із червоною пащею. Чому? Може, се мене переслідує невідступна картинка дитинства? Добра мама Оксана і розлючений неньо Семен, а по-межи ними, коли неньо покрикував на маму, кровожерна рись із червоною пащею. Відкрию вам свою дитячу тайну, бо якось встидно завжди було про се писати, якось не по-мужеськи.

Мені було кілька літ. Вночі я не міг заснути. Тато сварив на маму. Я не знаю, за що на неї сварити, але він, відай, знав. Мені завжди було страшно батькового крику. Він кричав рідко, але так, що моїми плечима пересмикувало відтак тиждень. Се було

восени, самі знаєте, які то осінні вечори довгі. Мені верзлося різне жажіття. Здавалося, що я паду з вершечка старого крислатого дуба і не просто лечу з нього, а приземляюся грудьми на якусь химерну загострену палицю. Я почав кричати — палиця вже близько! Я лечу просто на її вершечок! — але дивно... болю не відчув... і пробудився. Щось стискало в грудях, у голові гуло, як після молотарки. Надворі було так темно, що мені думалося, що та темінь уже ніколи не відступиться. Я лежав тихо і сумирно — і раптом почув за стіною розлючений шепіт неня, що швидко переходив на вереск. Він кричав на маму. Надворі гриміло і блискало, розкраюючи непроглядну русівську темряву спалахами мученицького світла. Крик, плач, темінь, світло. Біле, чорне, чорне, біле — як моє життя.

Я дуже злякався. І за маму, і за себе, і тому, що гриміло і блискало. Я хотів раю, а тієї ночі побачив справжнє пекло. Тікати не було де. Я лежав на своєму бамбетлі холодний, як мрець. І раптом — *хай святиться ім'я Твоє, хай прийде царство Твоє, хай буде воля Твоя* — я побачив... на підлозі... побіля свого бамбетля... невеличку, завдовжки з грубого, але плямистого кота, звірину із червоною від крові пащекою... вона поверталася від батьківської кімнати, напившись маминої, а може, і батькової крові... бо все стихло, лише де-не-де долинали здушені схлипи мами...

Цей плямистий звір приходив до мене (привиджувався? був душею когось із родаків-самогубців? передвісником нещастя?) ще декілька разів у житті. Про се ніхто і ніколи не довідався. Коли він появлявся, я, що ніколи ревно не увірував, читав молитву. Через якийсь час плямиста звірина в подоби́зні чи то грубого кота, чи то рисі щезала, мовби її ніколи не було.

А може, се і є найбільша омана мого життя?! Чи принаймні її символ?

Ся омана якось пов'язана з любов'ю. Може, з дитячими роками. І з ранніми, і з першою наукою в Снятині, коли я відчув

людську тварність. Після того звіра побія свого бамбетля се було моїм найбільшим ударом. Я заціпенів. Потім віджив. Але ся дивна заціпенілість супроводжувала мене відтак за руку завжди. Вона зринала в найневідповідніших місцях. Я хотів від науки сонця і людського тепла, а отримував кпини і глузи, що естем русин, мужицький син. І мене дуже боліла ся кривда.

Білими губами упівголос буду вам казати за себе. Ні скарги, ні смутку, ні радості в слові не чуйте! Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий. З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили. І я ходив тихонько, як біленький кіт. Я чув свою підлість за тихий хід, і кров моя діточа з серця капала. А спав я у наймленій хаті посеред брудних туловищ, сплєтених розпустою. Листочок білої берези на сміттю.

Я скинув мамину сорочку. Мій діточий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною. Передо мною стояв новий світ, новий і чорний.

Мені зараз не ходить за якісь факти. Лише суб'єктивне. Його не помацаєш і не зважиш. Я не крамар. Але візія мого діточого звіра із червоною від крові пащекою якось поєдналася із деякими снятинськими чи коломийськими вчителями і панськими дітьми, що зо мною вчилися. Вони стали єдиним цілим. Усе моє життя є лише боротьбою із тим звіром всередині, що вимагає жертвовної крові.

Добрий Кирило Гаморак дорікає мені: мовляв, не пиши так, бо вмреш. Але ся мука писання є водночас моїм порятунком! Я бігаю хатою, рву на собі волосся, плачу. Не завжди, се перебільшення, що міцно закріпилося. Я — не слізливий істерик. Я плачу тоді, коли воно стає вище від мене, коли я виконую Його задум. Писанням короткочасно звільняюся від болю. Але сі стани до решти виснажують. І через те волів-бим уникати писанини, наскільки можна.

Мене не цікавить гниття, рівне і тихе існування. Ще дитиною я пробував скрутити голову горобчикові. Потім довго оплакував

сей гріх. Але дуже хотів дізнатися, подивитися, як там — за межею життя і смерті. Тільки велике горе і велика радість є достойними пера. Решта — пазлітка, убрання, яким ми прикриваємо свою суть. Література — се дивитися око в око на смерть: людини, любови, надії. Бо в тій чорній смерті закладене сподівання білого народження, ще не заплямованого ні брудом, ні сволотністю.

Я так само не ангел — і хочу ридати від сього. Але, пишу-чи, я стаю посудиною й інструментом волі неземного Базилевса. Я творю ті світи — і на хвилю чуюся базилевсом сам, нехай обмежений тілом, тлінним і недосконалим. Мої чорно-білі візії — се сподівання на урочистість і святковість. Се оплакування того стану душі і тіла, що міг бути, але... людину вигнано з едему...

Мене переважно цікавлять лише трагічні уламки ідеального раю, яким мало би бути наше життя: батько, що топить свою дочку, звірства і глум над людською гідністю, порожнеча і безпросвітність рутини. Мені чогось здається, що такі історії мають потрясати читальника, очищувати й оздоровлювати його. Інакше література — *лише афішування і комедіянство. Вся, вся*. Пухирі треба душити, а не прикрашувати зіллячком. Як той, хто здобув шмат медичної освіти, я се добре знаю. Мені лише прагнулося перенести ту освіту в царину людських душ. Я хотів бути лікарем душі, а не тіла. Причім, лікарем, який не бреше. Мені б ніколи не вдалася така сатира, як у Мартовича. Бо я дивлюся на людину — і хочу ридати, а не сміятися.

Я не люблю плоскої любові. Я тужу за неможливістю такої любові, що своєю силою подібна до смерті. Щасливі викликають у мене змішані почуття, бо це оплакує власне невідбуле щастя дитина, захована в моєму естві глибоко-глибоко. Звір із червоною пащею наганяє нічне безсоння і нічні тортури. Він безжальний. Він забирає в мене все найкрихітше і найлюдяніше, навіть можливість писати. Хоч і писання є дурницями, коли се не так сильно, як музика Бетховена.

Після закінчення гімназії Мартович і Бачинський вступили до Чернівців на юридичний. Василь поїхав до Кракова. Восени 1892-го року він стає студентом медицини Краківського університету.

Спочатку безоглядно кинувся у вир нових наук. Лекції професорів, анатомічний театр, фізіологічна істина про людину та її життя як одна із найболючіших істин...

В анатомічному театрі не було місця для печальної романтики.

Більшість тих, що вчилися, намагалася всіляко догодити професурі — для майбутньої кар'єри.

Біля трупів у анатомічці його однокашники часто курили і реготали, щипаючи дівчат. Ті, як добрі майбутні лікарі-матеріалісти, переважно хіхікали. Сміх молодих самців і самок наповнював анатомічку. Заморожені трупи байдуже споглядали на свинство живих.

Не лізла в голову ні премудрість медичних атласів, ні гербаріїв людських болячок. Се був не його світ.

У цьому світі не було місця для співпережиття і гримас душевного болю. Лікар мусить бути достатньо нечутливим, бо зіпсує свою психіку. Той, хто рятує, повинен володіти рукою і серцем так, щоб вони не дрижали.

Він не раз чув, як після складних операцій розказувалися низькі брутальні анекдоти. Він міг се оправдати, але сам таким не хотів стати нізащо.

Та й не любив анекдотів. Для цього був створений його друг Лесь. Василь міг посміятися, але переважно низька вульгарність анекдоту нагадувала йому про близькість людини і мавпи.

Про се також немало казали під час навчання. Як не міг сприйняти бухгалтерських душ багатьох церковників, так і не

міг полюбити гнійний матеріалізм бородатого мавполюбця Дарвіна.

Його ще могло би виправдати якесь піонерство в медицині. Але він не міг стати ні Луї Пастером, ні Іваном Павловим. Міг бути лише собою.

Став першопрохідцем у літературі для свого народу.

З тою моєю медициною вийшло діло без пуття, бо аніц тої науки не любив, а вже ніяк не міг мордувати хорих своїм обстукуванням та обшукуванням.

Чимдалі відходив від медицини. З навчанням часто виникали проблеми. Закинув те, що не гріло. Коли і бував на студіях, то лише тілесно, а не душею.

Ясно розумів, що вибір його професії був невдалим.

17

Євгенія Бачинська, дівчина зі славного покутського роду, сестра Левка Бачинського, полюбила хлопця, якого вона знала ще маленькою. Але ця отруйна стріла вцілила трохи пізніше. Василь Стефаник, уже парубок, не раз приїжджав у Серафинці в гості до її брата. Одного разу вона побачила його *інакшим*. Буйний смоляний чуб, сам такий високий, смутний, хоча любив пожартувати. Але із непомильною інтуїцією, притаманною жінкам, навіть нецілованим дівчатам, вона відчула, що за тими жартами ховається не банальна парубоча хіть чи бравада, а щось глибше... незрозуміле їй, але таке любе, таке рідне...

...про Стефаніка говорили різне. Казали навіть, що на його родині лежить печать якогось закляття. Може, колись когось із його роду прокляла покинута дівчина — *не дай йому, Боже, щастя, де не повернеться*, — і ці слова були настільки сильними, що

стали родовою кармою. Може, чиясь мати в його родині сказала якісь погані слова у злий час, *мамко моя, не лай мене, залаєш ми в злу годину, сам не знаю, де загину*. Але мати не може клясти, *як же мені, синку, не жаль, ти на моїм серцю лежав*, це недобрі язика й очі заздять Василевому татові, що він перший багач на селі, дітей має мудрих і чемних, а ґрунти до нього так і липнуть...

Василь такий красень, такий розумний! Від нього віє чимось таким, ніби він не народився в хоча і багатій, але хлопській хаті, а в якихось палатах, із якоюсь особливою кров'ю... Ніби він якимось дивом взявся на цьому Покутті, бо, напевне, ніколи ці села не знали такого дивного хлопця-вродливця із пронизливими очима вісімдесятилітнього діда...

Євгенії аж трохи моторошнувато, коли вона бачить Василя. Думати про нього легше, бо в її думках він не такий загадковий, простіший, без цього дивного холодку, що ховається як за його жартами, так і за його смутком. У думках він обіймає дівчину і пестить, постійно каже їй: «Моя дорога Генцю, моя чічко, якби-сь знала, як я тебе люблю! Ми незадовго підемо під вінець, моя королівно, бо нема мені життя без тебе». Ніхто не знає — ні брат, ні тато, ні мама — що вона думає про Василя кожний день і кожную минуточку, *ізгадай мене, миленький, два рази за днину*, деколи вона пручається цим думкам, але вони сильніші від неї, вони знесилюють, як кровопивці, *а я тебе ізгадаю сім раз на годину*, і вона, бідна, не знає, що має робити.

...існують два Василі. Один — чемний гімназист із палючим поглядом, а другий... На другого вона чекає, а він то зманює її, то із хрипким сміхом ховається в якихось ярах, де не ходять люди. І тоді вже нема жодного, лише порожнеча. Вона його любить, а він лише тішить цим своє самолюбство, що дуже рано прокинулося, мовляв, *мене дівчина любить*. Один Василь — коханий, від думки про якого тріпоче серце, на іншого — і солодко, і страшно дивитися. З одним сама розмовляє до півночі, сама і відповідає

замість нього, з іншим — втрачає всі слова, коли бачить. І — її так се мучить! — той, інший, може подумати, що вона його не любить, раз постійно мовчить при зустрічах, а деколи щось не-доладне скаже. Він так подумає, полюбить більш веселу, більш балакучу, без готичної туги, без меланхолії, бо все однойменне відштовхується. І тоді вона буде вікувати старою дівкою, бо не уявляє, щоб її міг хтось обіймати і пестити, крім Василя. До неї вже підступаються хлопці, а вона всім відмовляє, лише зраненьку чеше свої золоті коси, бо любить Василя — і першого, і другого — більше, як свою душу. Її душа належить йому, Боже, чи знає він се, чи розуміє сю відповідальність, від якої не заступитися ні словами образків на папері, ні трохи роздратованими жартами, ні незрозумілим мовчанням замість тих слів, на які вона так чекає, що продивила вже всі свої очі?!

Сьогодні Євгенія відмовила старшому хлопцеві, який був адвокатом у Городенці. Їй двадцять літ, родина журиться, бо починає вважати її підстаркуватою дівкою.

...цей варваризм умовностей і приписів, попри начебто їхню зворушливу цнотливу порядність, поламав не одну долю. Село сповідує однаковість, уніфіковану мірку. Сільська мораль — це прокрустове ліжко. Воно обрубє і видовжує. Або умертвлює... Йому підпорядковані всі. Якби навіть не хотів зважати на вищир Прокруста, захований між обмовлянь жіночок, грубого сарказму п'яних ґаздів, — не вийде. Припис сильніший від людини. Так має бути, бо так є споконвіку. Сила традиції переростає в її слабкість...

Брат Левко журиться чи не найбільше. Він шанує Василя, пише йому листи. Василь не приїхав на канікули із Кракова. Для Євгенії це було ударом. Вона так чекала, якби ви знали, як вона чекала!!! Вона кожного дня виглядала свого Василька, *полюбив мій милий другу, покинув ня, фраєрочку*, кожен її ранок зачинався із думки про нього. Дівчина вже відчувала, що це щось не так, що така любов погубить.

Її кохання до Василя Стефаника переростало в нав'язливу ідею.

Вона встає із його іменем на устах кожен день і з його іменем засинає, якщо можна називати сном ці короткі відривки забуття. Він часто сниться, він не відпускає, не дає продихнути! Були хвили, коли Євгенія починала ненавидіти свого коханого мучителя. Може, би піти до знахарок, до ворожки, але так, щоб ніхто не знав? Може, ворожка вишепче? Може, то пристріт якийсь, а не любов? Вона нічого не знає... вона в якійсь волосяниці, що тримає її, у залізному панцирі... Васильку, рідний, де ти, порятуй мене, бідну, благаю тя, *прийшли ми у сіни, вечеряти сіли, моя мила не сідає*, я не можу їсти, не можу спати, мені нецікаво говорити, бо нема мого Василька ніде, *ой, вітре, вітроньку, скажи ми правдоньку, циня маєш на зрадоньку?* Якщо його не буде і далі... Поїхати до Кракова, впасти йому в ноги, просити? Вона би зробила так, але не пустять, засміють... Що їй дівоча гордість, коли не хочеться жити? Ти чуєш мене, коханий? Що ти робиш зараз у своєму Кракові? Ти вчишся на лікаря, а не годен полікувати ту, єдину, що так тебе любить?! Нащо тоді тобі тої науки? А може, ти обіймаєш зараз якусь шляхтянку із золотими косами, як у мене? Ти ж любиш золотокоших, Васильку? І я ридаю тут, а ти смієшся і жартуєш, щоб прикрити свій невизрозумілий біль? Я би полікувала твою душу, лише візьми мене із собою, у світи, куди хочеш, *а я ж тебе люблю і вірно кохаю*, бо я тут згину без тебе, вже точно се знаю, *а я ж тебе люблю, і вірно кохаю, і на зраду тя не маю...*

18

Приходила Вона. Приносила білого паперу і чорні згустки, що живуть окремо від мозку. Казала, що любить його. Більше, ніж будь-кого іншого. Більше, ніж себе. Він плакав.

- Любиш?
- Люблю.
- Ненавидиш?
- Так.
- Хочеш щось змінити?
- Пізно.

Вона плакала теж. Рулони паперу застрибали і пішли в танок. Їх було неможливо зупинити, ці *безлично голі образки*. Вони топтали чорні згустки мозку. Але згустки ставали трясовиною. Білим рулонам танцювалося щоразу важче. На небі зійшла велика зірка кольору перевтомленої крові.

- Нащо мстишся мені?
- *Бо ти отрута.*
- Я самотній і нездоровий.
- Ти ламаєш долі.
- Ви глумитеся із мене, пані?
- Це ти поглумився наді мною, долетрощителю...

Біля нього стояла Медея. Із її рота палахкотів вогонь. Розпатлане волосся нагадувало фурію. Кінчики рук сичали, як зміїний рот.

- Невже це ти?
- Я.
- Любов може бути такою страшною?
- Хто тобі сказав, що це любов?
- Це ненависть?
- Це руйнація твого світу!
- Для чого?
- На менше ти не заслуговуєш!

Велика зірка кольору перевтомленої крові загрозливо нависала над головою. Вона могла в будь-яку мить вирватися із цупких галактичних рук і впасти, забризкуючи своїм умістом усе навколо.

Медея реготала.

— Йди геть!

— Не піду. Буду завжди нагадувати тобі про...

— Що?

— Твою неспокутну провину.

Зірка висіла на волоску. Десь поруч пролетіло кілька пелюсток вишневого цвіту. Він трохи заспокоївся.

— Моя провина завжди зі мною.

— Мені мало цього!

— Що ти ще хочеш?

— Щоб ти спокутував її кров'ю! Або безумом!

Він перехрестився. Камінне лице Медеї несподівано затрусилося в риданнях.

— Я любила тебе, мій милий...

— Щоб тепер мордувати?

— Я поклала на вівтар цієї любові своє життя.

— Я теж.

Вона не слухала.

— Для мене не було нічого вищого від цього кохання.

— Взагалі чи до мене?

Велика зірка кольору перевтомленої крові кудись щезла. Русокоса Медея ридала, заламуючи білі пальці.

— Добре, йди! Я прощаю тебе!

— І я тебе прощаю!

— І вдруге!

— І вдруге!

— І втретє!

— І втретє...

Він залишився сам. Чорні згустки мозку поволі засмоктували траурну білизну паперу. Навколишнє повітря стискалося від розпачу і сліз.

Одного разу Євгенія таки пішла до ворожки. Бабця жила не в Серафинцях, а в сусідньому селі Стрільче. Вона славилася своєю прозорливістю і, кажуть, допомагала людям. Дівчина не вірила у ворожбу, але коли майже не спиться ні ночами, ні вдень, то...

— Слава Йсусу, Докіє!

— Навіки слава, дитинко! — колочі підсліпуваті очі наче заглядали в душу. — А що привело тебе?

Євгенія, хвилюючись, розповідала шматочками... він її, певно, не любить, бо якби любив, то приїхав би на вакації... не можна любити і не хотіти видіти... вона почала слабувати... не може їсти і спати...

Добра винагорода трохи пожвавила старе безкрове лице. Якби сибірські чародії допустили існування шаманиць, то баба Докія зовні якнайліпше відповідала б їхній сутності. Старе сухе лице, на голові сиві тоненькі кіски, як у горгони Медузи. «Чи може таке лице щось знати про любов?» — розпачливо майнуло в думках дівчини. Ся славетна ворожниця була її останньою надією...

Хитра баба Докія довго дивилася на скорботну Євгенію. Щось шепотіла, зливала на віск, довго хрестилася... свят, свят, свят... і на ліс, і на болото... гет, гет, гет...

Потім помовчала, врешті видавивши:

— Дитинко, він тебе любить. Коли тобі тра, приїжджеш ще.

— А як він, бабцю? Що з ним? Ци дужий?

Докія довго мовчала. На дівочому чолі виступив тривожний піт. Легенько затрусилися руки.

Бабця заговорила:

— Видиш, дитино, якийс туск йму паде... Якийс жаль... Буде за чимось дуже банувати... Ти ж не слаба?

— А чого питаєте?

— Та так, до слова прийшлосьі...

— То що з ним, Докіє?

— Нічо... всьо добре...

— Бабцю, а він мене любить? — пролунало в тиші, мов крик на поміч.

Докія трохи помовчала, потрясаючи своїми сивими тонкими кісками, що, здавалося, жили на ворожницькій голові якимось окремим існуванням. Потім глянула на білу, як лебедицю, Євгенію і веселим голосом випалила:

— Любит, любит... А чого би він мав не любити таку кралу?

— А банує за мнов? — почервонівши, перепитала втішена.

— Певно, що банує, дитино...

— А приїде?

— Приїде, приїде, не журисі...

— Ну то бувайте здорові, Докіє!

— Ходи здорова, дитинцю. Приходи ще, як треба...

Коли за Євгенією із роду Бачинських зачинилися двері, баба Докія довго і скрушно хитала головою. Потім, а таке бувало не завжди, припала до образів і ревно молилася, мовби хотіла відвернути якусь болючу-болючу правду, яку їй вдалося уздріти.

А в ту хвилию в далекому Кракові один молодий чорнобородий чоловік раптом відчув, як сильно закололо серце. Він заколотив води з цукром, прожогом випив, подумавши:

— Минесі, бо всьо сі минає...

20

— Василю, мистецтво не має утилітарного призначення, — у його напівп'яному голосі звучала незламна віра.

— Але хто ж напише про них?

— Них? Ага... — дещо гидлива гримаса перекривила його сухе месіанське лице. — Вони не потребують вашої писанини!

— Чому? Хіба вони не люди?

— Вони люди плуга, а не Краси. Се так само очевидно, як вчити слона танцювати...

— А може, я дресирувальник? — пробував жартувати, теж підохочений горілкою.

— Ти — жрець! — палали його очі. — А жрець не може розкидати бісером перед негідними свиньми!

— А хто визначає людську гідність? — Василь відчував, що трохи боїться цих фанатичних очей краківського ідола.

— Давай ще по сто!.. Добре! Жерці штуки є кастою, що не клопочеться про моральні терези. Мистецтво поза мораллю, хлопче! — його воскові щоки почали запалюватися химерними вогнями. — Коли митець думає про етичне, він пропав.

— Але... хіба... хіба твори не мають очисної дії на людину?

— Мають. Але не смердюча вульгарна фактографія! Для того є знімкарі!

— А що тоді має вплив?

— Хлопче, ти зациквився на пустому. Жрець не думає про впливи. Жрець — не крамар! — світилася із його обличчя зневага ортодокса.

— А небо? Земля? Вони не достойні обсервації?

— Все достойне... але найважливішими є переходові стани нашої психіки... коли хочеш, смертельні конвульсії виродження... вільне плавання зруйнованих мізків... жах і прокльони... божевілля і муки... — шепотів свою мантру нетверезий напівбог.

Василь чув, що боїться йому повірити. Ніби близько, поруч, був сам Мефісто, великий своїм талантом плондрування. І ніжно шепотів: «Умри, здурій, повісся...»

— Люди нещирі у своїх природних станах. Нещирість — се смерть для штуки. Щирість також... Брехня підточує штуку...

Правда її оглуплює... Моя релігія — це дифірамби безтямі оргазму! Це двоє сплєтених тіл, що співають оду Еросу! — екстатична гримаса знову перекривила блідий лик того, що знайшов свою віру.

Василеві крутилася голова. Співрозмовник, окутаний сутінками, пропонував ще сто. Василь відмовився. Бо... він стане зараз на коліна і скаже:

— Пане Станіславе! Присягаю служити вашому богові вірою і правдою... Хай не буде для мене інших богів...

Тоді пастка і пуста, окриті меланхолійною крижаною красою і авторитарною багрянницею, отворяться... впустять його і поглинуть... він буде проситися назад, в Русів, до матері... але безжальна фанатична пустеля лише глумливо зарече:

— Дурний хлопе! Ти тут не для того, аби проситися до мами! Ми вип'ємо твою кров і з'їмо твоє мужицьке серце! Замість серця ти будеш мати крижинку жерця. Замість крові у твоїх жилах тектиме магна Абсолюту Краси. А після великої ініціації ти не схочеш проситися до мами і місць, де ти народився. У слуги краси нема рідних місць і рідної мови. Краса є його мамою і мовою. Вибрані не тужать і не радіють. Вони спокійні, як трупи. У їхньому царстві немає тваринного жалю і сорому... Вони — надлюди, нелюди, геніальні каліки...

— Пане Пшибишевський, я вже піду, бо ще маю багато роботи!

Прожогом вистрибував із каварні. Безкровне лице краківського мага запалало глумливим і руйнівним вогнем.

21

Він самотньо стоїть посеред сумного і непривітного осіннього поля. Поле вкрите червоними трояндами, що вже відцві-

тають і ніби плачуть. Заходить сонце, кидаючи на перестарілі троянди грізні червоні тіні. Нема руки, на яку можна опертися. Одні руки в землі, інші — за хмарами. Його голову стискають залізні обручі. Біль і безнадія.

Раптом далеко-далеко появилася чорна крапка. Вона ближчає. Це... хтось іде... чоловік... сивий і згорблений... він усе ближче...

— Хто ти?

— Я селянин із твоїх новел.

— Що ти хотів, мій добродію?

— Твою душу.

— ???

— Я сказав те, що хотів сказати...

— Для чого вона тобі? Я і без цього віддав тобі все найліпше із своєї душі.

— Неправда! Ти рятував себе писанням про мене.

— Навіть коли так, то і що?

— Тепер маєш заплатити за се!

— Як?

— Віддай мені свою душу!

Раптом сивий і згорблений селянин затрясся сміхом, від якого Василювою шкірою пішов мороз.

— Ти не селянин! Ти лише прибрав його подобу!

— А хто я?

— Ти антипко! Свят-свят-свят!

— Вгадав-іс... Ти стаєш на прю із Богом, а мені служитимеш?

— Ні.

— Я позбавлю тебе суму! Дам тобі щастя! Грошей і вродливих жінок! Багато слави!

— Не хочу.

— Будеш жити довго і здоровим! Не меш боятися смерті! Не тужитимеш за дорогими тобі мерцями! Позбудешся родового закляття! Свого туску! Все буде легко і весело!

— Що ти хочеш від мене?

— Втретє і востаннє кажу: твою душу.

— Ні. Я не ставав на прохання із Богом, а лише хотів наблизитися до його розуміння, антипку.

— То будеш конати у смутку! Твою писанину любитимуть лише такі вар'яти, як ти! А їх дуже мало. Будеш вічно бідним... Переживеш усіх найдорожчих тобі жінок! Здохатимеш нікчемним і нервовим старцем! Не дочекаєшся України, про яку мріяв!

— Геть!

Зловісний сміх затряс полем із трояндовими трупами. Здавалося, що це землетрус. Вітер нагинав Василя до землі, мов миршаве деревце.

— Так чи ні?

— Ні.

— То тепер жалуйся на себе!

— Се не твій клопіт.

Сивий і згорблений селянин щез, мовби заповся в підземелля. Над полем зависла така тиша, що було чути, як агонізує кожна троянда. Але залізні обручі на голові теж кудись зникли. Василь тричі перехрестився. І побрів непривітним полем шукати людей і Бога...

22

Я нерішучий тому, що люблю, я нечесний тому, що люблю, я не приїхав тому, що люблю. Ти знаєш, я Твою сестру люблю. Я її пізнав дитиною, і дотепер вона дитина.

Вона знала напам'ять сі Василеві рядки, писані в 1896-му році до Левка. Через них вона відмовляла женихам, через них і банувала. Не сміла йому писати сама, а даремно... Не раз брала-

ся за папір, але рядки тікали з-перед очей, а її охоплювало якесь дивне заціпеніння, ніби вона — муха перед павучими щупальцями або має параліч. Ну що має робити, з ким її ще радитися? Ворожка заспокоює, рідні заспокоюють, а їй стає все гірше.

...Він дуже любить сю пісню, *дрібні листи пише, дитину колише, з буйним вітром розмовляє*, а вона... ніколи не буде мати під серцем його дитини, не буде гладити пухленькі ручки, цьомати щічки, лоскотати дитячі ніжки... вона звідкись знає, що *ніколи*... вона не може лягати в постіль з нелюбом, краще не жити... колись вона дуже встидалася... червоніла, як бачила Василька... і все їй здавалося, що вона його цілує, хоч сидів далеко від неї... все хотілося зацілувати його, запестити... мій Василечку, моя чічко, дорога і далека... а в думках вона цілує його... і лягає до нього на широке шлюбне ложе, устелене червоними, як кров, трояндами... всі її помисли лише коло нього... а його нема і нема... вона так довго не витримає...

Кажуть сусіди, що вона вже стара дівка, *бим-ся віддавала, ек би ми сусіда літ не рахувала*, але або за Василя, або нікому!!! Із сею думкою вона нині прокинулася.

Вже пройшло більше пів року, як Василь не приїхав на вакації. *Я нерішучий тому, що люблю*, ха-ха! Її шкірою пройшов мороз. Та не любиш ти, Васильку, ти дуриш і мене, і мого бідного брата, що так журиться за моє здоров'я. І навіть дуриш себе! *Я нечесний тому, що люблю*, ти нечесний, мій Васильку, тому, що не любиш. Якби любив, то поцікавився би мною. А може, ти любиш лише мою безплотну тінь, абстракцію зі своєї ранньої юності, *білу дівчину любить чорний хлопець?! Ха-ха!* Вона піде нині ночувати до пивниці. Там холодно, там добре. Там вона заморозить обруч, що все сильніше стискає голову. *Я не приїхав тому, що люблю*, і не треба більше приїжджати, Васильку, вже не треба.

Євгенія Бачинська ночувала в підвалі, незважаючи на заборону батьків. Вона хотіла померти. Це була несвідома форма

саморуйнації. Запалення легенів поволі перейшло в туберкульоз, бо вона перестала чекати свого Василька. Метушилися лікарі, плакала родина. Ломив руки Левко.

А в далекому Кракові на першому поверсі будинку на вулиці Любіча, 38 в одного чоловіка шалено стискалося серце. Він списав це на нерви: «Минесі, бо всьо сі минає».

...Васильку... рідний мій! Не май за зле... я... помираю... а ти ще довго будеш мучитися... я виразно бачу ці твої довгі майже чотири десятки літ... живеш, як підіймаєш тяжезний камінь... я любила тебе дуже-дуже... або твоя, або нічия... прощай... я простила тебе...

5 грудня 1897 року Євгенія Бачинська померла. Їй було двадцять два роки.

23

У далекому Кракові Василь Стефаник оплакував смерть Євгенії.

А в свіжій гробі чую тисячі сизих перлів осінньої мряки закопаних. А вони будуть виходити із чорного гробу і падатимуть на гріб, і перекидатися в сльози будуть. А зима буде ті сльози зміняти в хрусталі. Так най спочиває тота умерша. Чи вона з любові умерла? Чи її заїли сухоти? Як з любові, то смерть мала славу і славу по смерті — а як на сухоти, то шкода, що не жила і не вилічилася. Я би радніший, аби з любові, бо мав би-м те за собою, що-м любив колись жінку, крацу від себе, ліпшу від себе.

Ніхто не може бути суддею там, де є стосунки чоловіка і жінки. Він був молодим, недосвідченим і не міг знати, що вона піде не під шлюбний вінець (з ним чи іншим — тут немає значення), а в могилу...

А в листі до Ольги Гаморак він створив-таки посмертний пам'ятник своїй білій любові:

У свіжий гріб закопано тисячі сивих перлів осінньої мраки. А ті перли будуть виходити з гробу і, як сльози, муть перекидатися в хрусталі і обкують свіжий гріб у діаманти. А промені соняшні будуть зазирати у ті хрусталі, як у зеркало, і буде умерша лежати під хрусталями і під проміннями серед широких білих нив, як царівна.

А я все буду питатися: чи з любови, чи на сухоти? І се питання буде мене мучити, і ніколи ніхто мені не дасть відповіді на него. А люде? Вони будуть двояко говорити. Ліпші скажуть: подлий, бо загнав дівчину у гріб! А гірші будуть говорити: вона гадала, що зараз таки за доктора піде, ой, нині панни з посагами та докторів “на заволанє” не мають... А потім прийде Великдень, і поле зазеленіє, і гріб зазеленіє, і люде забудуть.

А я не забуду свого питання: чи з любови, чи на сухоти вона умерла?!

Творив і ридав, відчуваючи, як у його серці щось обривалося віддаленим прощальним дзвоном. Бам-бам! Все.

Цього листа відправляв уже не хлопець, а чоловік із першою сивиною на скронях.

Він ніколи не забував про покійну. У 1914-му також від легеневої хвороби помре його дружина Ольга. Можливо, подібний діагноз був лише збігом обставин... У грудні 1926-го в нарисі «Серце» він написав майже старечою рукою: «Євгенія Бачинська — моя біла любов». Хтось із синів, переписуючи рукопис, перепитав:

— Тату, а що таке «біла любов»?

Затрусилися руки. Він виправив «біла» на «перша». Як сказав поет:

*Перстенями із пальців старечих
кільцюватиму райських пташок:*

*молодого вогню безконечник
на могилу удару зійшов*.*

У 1926-му Лев Бачинський, збираючись на ювілей Стефаніка у Львові, плачучи, сказав своїй дружині:

— Дуже його люблю... але через нього померла моя сестра...

Бам-бам! Звуки заупокійного дзвону за Євгенією не покидають Василя Стефаніка до смерті.

24

Він був українською Кассандрою. Вона не могла бути троянським Стефаніком, бо жила значно раніше. Вони — люди подібного, доволі рідкісного, психотипу.

Кассандру, одну із п'ятдесяти синів і дочок троянського царя Пріама і цариці Гекуби, покарав бог Аполлон, златокучерявий красень, якому вона відмовила в любовних утіхах. Кассандра володіла даром пророчиці. Але Аполлон забрав від неї вміння передчувати радісні події, залишивши тільки смерть, горе і сльози. Помста бога була витонченою і жорстокою, адже царівну Кассандру зненавиділи люди.

Доля Кассандри — це символ трагедії неврозу. Цей руйнівник ніколи не виїдає в людини весь талант, залишаючи лише пустирище, як у випадках психозу. Психоз безнадійний, це моторошна кара людині чи її родові, обличчю це...

Невроз грається із жертвою. Він і дає шанси на майбутнє, і не дає, обнадіює і часто навіть тягар смутку, начебто безпричинного. Він, як це було з царівною Кассандрою, дає прозорли-

* Цитата із вірша Станіслава Вишенського.

вість і навіть якості шаманізму, але в однобокому руслі. Кассандра була просто не здатна відчувати в житті тепло, радість і надію, хоч знала, що таке існує... Зате вона мала посилену здатність відчувати тривожні, деструктивні аспекти життя. Доля Кассандри — це невроз під збільшуваним склом у його символічному варіанті.

Василь Стефаник у своїх листах — але тільки душевно близьким людям — неодноразово скаржився на душевний дискомфорт. А коли відкинути дипломатичні шати, писав про свої душевні тортури, від яких міг час до часу знайти заспокоєння лише у візіях власного дитинства. Ці шматки абсолютного болю, перелиті в епістолярну форму, навіть скаргами важко назвати. Вони нагадують безнадійну констатацію особливого душевного стану. У листі до Софії Морачевської весною 1897 року він констатує такий характерний для неврозу стан заледенілості, зовнішньої холодності:

Тепер вірте і послушайте: у мені мої чувства стоять закопані, про них ніхто не знає і не сміє знати, бо я би не був чоловік, але проститутка. Те, що йде з них у люди, то є блиск від них, але не вони самі.

Візії «мертвої краси», мармуру, летаргії — одна із найчастіших стефаниківських рефлексій. Це символічний виразник живих почуттів, заблокованих неврозом... Не заблоковані лише крайні сильні емоції — радість і біль. Тільки чорно-біле. Будь-які переходи і відтінки зсередини дають відчуття застиглості, замерлості. Той, що в скалі сидить, добре знає свою роботу. У листі до Ольги Кобилянської він прохопиться:

Про себе я нічо не годен писати. Як Вам показувати чоловіка, що ходить коло великої мармурової брили? Ходить коло неї, потім падає на ню, потім нігтями її рве, а брила мертва. Потім сльози падають на камінь, ще потім душа прожерла би камінь — і раниться.

Але ця законсервованість, як вироблені із дитинства невротичні захисти на травматичні фактори, оберігає від абсолютної душевної безшкірності. Те, що нас руйнує, те нас і оберігає. Нехай своєрідно, але все ж... Стефаник, як людина, якій був подарований талант і тягар абсолютного слуху світової гармонії, «залишив» для себе крайні форми її проявів. І в цьому він щасливіший від царівни Кассандри, адже іноді відчував божественні напливи радощів...

Особливо тоді, коли вдавалося тимчасово реанімувати у всіх фарбах і відтінках — спадала «мармурова брила» — душу Маленького Білого Хлопчика. У листі до Софії Морачевської він відверто опише свого янгола-охоронця, своє ідеальне «Я»:

Але у мене є те, що мене рятує і держить. Я хлопчик. Діточий сміх і біль є ще у мене. То така невинність, чистота дитини. Се є у мене сила первісна, елементарна. Сто раз, не раз було так. Точить біль, гризе сум, я йду в поле. Летить птаха попід облаки. Аді, пташка, аді, і друга за нею, аді, як багато. — Та й сміюся. Чого. Но так, бо мую. Се є благодать Господня.

Але основою розмаїття неврозів є глибинний конфлікт між ідеальним «Я» і реальним, а також стійке почуття («мармурова брила») безсилля, розпачу та самотності. Це відчуття формується в ранньому дитинстві. Однією із його найпоширеніших причин є сімейний авторитаризм.

Контрастність характерів батька Семена і матері Оксани є, можливо, найближчою до правди відповіддю стосовно контрастності почуттів письменника. Батько не раз несвідомо розвивав його почуття невпевненості і навіть неповноцінності (кожен невротик на денці душі відчуває уцербність і «врізаність» своєї картини світовідчуття). Напевне, найближчому товаришеві Вацлаву Морачевському Василь не раз робитиме дуже важливі листовні сповіді. Можливо, дружба із Морачевським була несвідомим пошуком не лише старшого брата і товариша, але

і сурогату батька. Бо лише дуже близькій людині можна так сповідатися про свій сізифів камінь:

У мене зчаста лучаєся почуте безсильности і непевності... Давно я дуже гризівся сим, а далі гет привик до своєї малоти. Бувало так: увійду межі люде і нагле почую спад сили, і звужене думок, і невдоволене.

Важко бути безшкірим у товстошкірому царстві. І через це Стефаник вигадує власне. А у своїм царстві він втілює ідеальне «Я», відчуваючи себе творцем...

Проте в тім царстві не можна бути вічно. Доводиться покидати його, бо життя кличе. А там свої закони, від яких треба захищатися колючками, що набувають різних ознак, подекуди навіть жорстокості. Вацлав зрозуміє цю дивну самодемонізацію письменника:

Бо Ви пишете, що я файний і добрий, а я такий не є. Я би Вам то доказав, але боюся, що то зло, котре я людям зробив, воно би замало було зле з-під мого слова.

Цілком очевидно, що в людині, яка так розуміла і підтримувала його, письменник шукав так званого Великого Заступника. Ця людина має перебрати на себе функції, порушені ранніми дитячими травмами. Заступник — це і батько, і брат, і сила, на яку можна спертися, коли важко. Незважаючи на тодішній епістолярний етикет, Стефаник ставиться до Вацлава Морачевського, як до божества, принаймні у своєму житті. Звісно, що в такому ставленні відображена і туга за ідеальною дружбою.

Великий Заступник в уявленні того, хто його вибрав, постає нетлінною ідеальною персоною, яка не може мати людських слабкостей. Принаймні від них захищає магічна сила, якою наділяє покровителя той, хто його знайшов. Почуття молодого Стефаника до пана Вацлава близькі до релігійних. В одному з листів із Кракова, де Стефанику теж незрідка бувало самотньо і незатишно, значною мірою через вибірккову комуні-

кабельність, він зі зворушливою, аж моторошнуватою, відвертістю скаже:

Мій друже коханий! Я би Вас хотів тепер обіймати за шию, і поцілювати Вас у ясну голову, і сказати: такого приятеля я не мав і мати не буду, а Ви, любий, все будьте моїм. Чи Ви будете дужий, чи слабий будете, чи добрий будете, чи злий станете, чи файний будете, чи краса Вас відійде — будьте все моїм. Мене люде ніколи не намовляють, аби я Вас мав за злого, або за слабого, або за нефайного — Ви будете усе моїм. Мені доста того, що Ви є мій друг і світло моє. Ви у мене ніколи не змінитесь і все будете моїм сонцем у студінь, і моїм дубом листатим у спарноту, і животворною тінею.

А я буду усе Вашим, хоть не такий дужий, хоть не такий ясний, але дрібненький, маленький, з веселими очима і гарною душею. Так буде. Ані боятися мені за Вас не хочеся, як можна боятися за зеленого явора, як він, явір, зелененький?! Та най вода підмиває корінь, то за явора зараз співають пісні, і явір зеленіє у віки вічні. Ні, я не боюся за Вас. Як Вам жите підмулить серце, то я за Вас співанку буду співати, як дівчина тепер співає за явора. І Ви все будете моїм так, як співанка моя, що я її співати буду.

Така осанна вірності дружбі, а, на нашу думку, потрібі Великого Заступника, межує з іконізацією. Конфлікт між ідеальним та реальним — центральний конфлікт перевтомленої письменницької душі. Вацлав Морачевський був одним із небагатьох ідеалів та святощів, витвореним схильним до екзальтованості Василем.

Ба більше, прохання не розчаровуватися в ньому в одному з листів звучить як форма заклинання. Молодий ідеаліст інтуїтивно розуміє, що таке кумиропоклоніння може породжувати протидію. Для нього це б означало крах надцінного ідеалу:

І я Вас дуже прошу, як колись будете мене покидати, то робіть тото поволеньки, бо я впаду без Вас.

Я Вам правду кажу, і Ви знайте, що мені Вас конче треба, аби я міг рости. І колись, як Вам буде заможно мене, то заки зважиться мене нагнати, то все собі погадайте: тепер я зломлю одну деревинку в саду, що на весну ще зацвісти мала.

Світ Василя Стефаника із його трагічними кассандрівськими візіями не витримав би такої ваги, якби не ці острівці дитячого ідеалізму і цієї чистої, можна навіть сказати, священної надії на античну високість людських стосунків. Люди здружуються, потім стосунки через різні причини охолоджуються, але для Стефаника розхолодження рівноцінне внутрішньому умертвленню. Такими є й окремі герої його новел — селяни із душами, схильними до молитви тому, що зачіпає найглибші основи їхнього ества.

Це і є відбиток постійної внутрішньої війни між ідеальним та реальним. Між білим і чорним. Між болем і радіщами. Між екстраполяціями почуттів та емоцій. Середини нема. Воно закаменило, як та славнозвісна «мармурова брила» із письменникових листів. Це можна називати неврозом. Або тягарем любові / ненависті. Чи спокутою за байдужість переважної більшості. Криком відчаю. Глибоко зачаєним сподіванням на можливість ідеального царства людських взаємин. Життям на помежів'ї всього.

Кассандра не мала і того. Боротьба протилежностей в її душі була відсутня. Усе поглинула чи то покара кровожерливого і злопам'ятного бога Аполлона, що, виявляється, не завше був таким златокудрим і світлим, чи то важкий невроз. Зрештою, невроз також цілком можна сприймати і як покару богів, і як родинне прокляття, і як хаос космічної порожнечі, що випадково вказує перстом то на одного, то на іншого, і навіть як певний стимулятор творчості. Принаймні у випадку Василя Стефаника.

Письменник із більш-менш гармонійним світовідчуттям банально не міг би витримати таких порцій і доз трагедійного боку життя. Та й тікав би від них чимдуж...

А Стефаник робив навпаки. 98-99% покутських селян не топили в річці своїх дочок, не вбивали конокрада, не бажали своїй дитині смерті із найглибшого відчаю. Їхнє життя було сповнене важкої фізичної праці, невеличких статків, своєрідного стоїцизму, мовляв, так Бог дав, і обмеженого світогляду, де не було місця як великим радощам і екзальтованому ідеалізмові, так і великим потрясінням. Але таке існування не надто цікавило письменника.

Йому треба було занурень в атмосферу межових психічних станів. Життя і побут покутського села кінця XIX — початку XX віку не можна вивчати за його творами! Бо він не реаліст-побутописець, а співець екзистенційної епілепсії... Літописець побуту вже не буде цікавий завтра, хіба що горстці вузьких спеціалістів. Творчість Стефаника опинилася як над часовими, так і національними чи географічними рамцями, які ще можна назвати прокурствськими канонами.

25

Євгенію, Ольжину сестру, знав давно. Була старша від нього на сім літ.

Не можна навіть уявити, щоб він полюбив жінку із легким, грайливим характером. Йому могли подобатися кокетки, але це був швидкоплинний інтерес, що не зачіпав серця. Знав таких у Кракові. Із ними було приємно повеселитися, навіть провести нічку (ті краківські ночі він пам'ятав до скону, вони мордували і хвилювали його, але про це ніде ні слова, бо це його чоловічі таємниці), навіть зустрічатися неодноразово, але... ці жінки нічим не нагадували матір... Їхні грайливість і кошачість тішили коротку хвилю, коли із глибин душі проступало одне із його «я»...

а далі це рахітичне «я» ішло спати, підкоряючись могутнішому, родовому поклику крові. Кволі замітники гріли його серце нетривким вогнем Перелесника. Але без них він теж пропав би, бо деколи замітник важливіший від суті.

Бо насправді це не замітник. Це стукають із нашого ества недорозвинені інші «я», що теж хочуть поживи. Їм байдуже, як до них ставляться. Це туга за додатковими життями та іншими можливостями, які кожен розгублює на шляху до смерті. Ми вбиваємо ці слабкі «я», ці бліді відголоски суму за нами, інакшими, якими ми не стали. Нас зупиняють мораль, релігійні переконання, страх чи бридливість до своїх темних глибин. І ми покірно повертаємо до родових вод, сахаючись справжньої дороги до себе. А цю таїну — як знати? — можуть іноді привідкрити усмішка жебрака чи розсунуті ноги куртизанки, алкогольний галюциноз або оживлення того нашого «я», що, здавалося, вже давно є трупом.

Василь туманно пам'ятає, як іноді його лице робилося ликом язичницького знахаря. І він тямив загадковий вогонь ритуалів. Або лицем дитини. О, його душа часто плакала без дитячої подоби́зни! Вона задихалася в оболонці селянського проповідника. Цього йому було до смішного мало. Його інші «я» влаштували навколо цієї личини екстатичні танці непокори. Як тоді боліла душа, як крутило ноги, як не моглося писати... Обличчя юнака, що раптом проступало як спалений і воскреслий Фенікс на якихось забавах, веселило присутніх і додавало енергії їхнім захирілим сутностям. Але лице старця, перемученого скорботою, що показувалося із-за юного аполлонівського профілю, гасило пориви навіть таких жартунів, як Мартович.

Багатьох довколишніх паралізувало його відречене і холодне лице фанатика. Воно палило інші лиця — і залишалося найдовше. Воно глумилося над іншими досвідами і зневажало тих, хто будував інший фундамент.

І над усіма лицями вивищувалося те, що було перекривлене стражданням. Те, що не могло втримувати в собі ці різні і протилежні сутності. Цій парсуні було найважче.

Він не винен. Винен той, хто вселив у нього сотні ликів: старих і молодих, мертвонароджених і в розквіті, ненароджених і агонізуючих, дитинних і сутінкових, різних і всіляких.

А він не винен. Він — тільки продуцент багатоліких сутностей.

Він лише виконує Його волю.

26

Євгенія була невловимо подібна до матері. Може, і до батька, і до сестри Марії. Але менше. Вона не знала про се. Про се не знав ніхто, окрім нього.

Вона часто приїжджала до свого родинного гнізда. До Стецевої. Бувало, що сама, але частіше з чоловіком — священником Василем Калитовським — і двома дітьми. Скільки він пам'ятав, у неї завжди був чоловік і діти. Напевно, вона народилася одруженою і матір'ю. Або взяла шлюб із Калитовським, коли ще була дівчинкою. Підлітком народила дітей. Або вони були в її лоні ще тоді, коли її зачав батько і мати. Євгенія була Вічною Матір'ю. Вона із її сімейними турботами не могла пригадувати власного дитинства, бо Мати не знає безтурботності прообразу раю.

Може, вона була безстатевою чи двостатевою, нап'ялюючи ці личини, щоб приховати жіноче демонічне полум'я.

Але вона жила іншими. Василь якось відчув, що вона могла б жити ним. Крім того, була гарною. Її врода не кидалася в очі. І ця некрикливість її краси, наче паранджа-невидимка, магнетично притягувала.

...красиві й успішні жінки могли йому подобатися. Але ніколи — заповнити. Вони були нецікаві своєю крикливою вродою, як товар на продаж. Він не міг би стерпіти, як їх обмацують чоловічі очі, якщо б мав нещастя закохатися в одну із таких. Ревнощів він би не витримав. Йому були потрібні некрикливість і відданість. Щодо цього був рідкісним егоїстом. Або чоловіком без фальшивих брязкалець. Стовідсотковим власником, що ніколи б не пробачив фізичної зради...

З Євгенією було інакше. Намагався не думати, як вона кохається із чоловіком. Та й розумів, що там не могло йтися про тонкощі любовних утіх. Її чоловік був для нього безшелесною тінню. А вона поволі входила в серце, не питаючи дозволу і не шепочучи поверхових перепрошувань. Вона ще не здогадувалася про це, але він уже все знав. І ця правда була надто болючою.

Коли вперше приїхав до Калитовських у гості на Трійцю, то вразила атмосфера її господи. Великий квітник перед хатою, стежки, обсіпані жовтим піском (чомусь це особливо зворушило), великі квіткові клумби. Безліч квітів, потім сад і пасіка. Простора хата була прибрана її досконалою рукою. Тут не було місця ані нехлюйству, ані випадковому безладу. Все дихало гармонією і спокоєм. Тут було все, чого йому бракувало довгі роки митарства, відколи відокремився від матері... Не бачив у цій атмосфері нічого міщанського й обмеженого.

А над усім — доброзичливе і світле лице Євгенії. Богині.

...він такий нервовий і поганий... у нього скільки недобрих думок... він пише в листах Вацлаву, Софії й Ользі правду про себе... не всю... дещо не дописує... але вони не вірять йому, думаючи, що се самодемонізація письменника, схильного до фантазій із прянощами... на людях він інший, ніж наодинці... у творах він не такий, як насправді...

Йому треба любові... хіба йому треба так багато? Його любить немало людей, се правда... але треба, щоб і він любив... повага до

друзів чи подруг, навіть обожнення, лише на хвилю заспокоює його бідне і дурне, його чорне і біле серце... тільки крайнощі чорного і білого є життям... решта — тлін і примирення;

вона могла б дати йому любов... коли він її бачить, то навколо немає чорного, лише урочиста білість дитинства і свято... вона може зробити йому диво... те, що не втраплять зробити десятки друзів і всі досягнення медицини, може ласкавий жест її руки і порух її брів... коли повертався із Трійці, та білість поволи ставала сірою, а потім чорною... вона може бути із ним, вона му- сить се зрозуміти;

але, Василю, чекай... вона на се не піде, бо занадто чесна... вона відмовить, увидиш, що відмовить... краще не починай сих бесід, доки тобі добре... думай собі про неї, але так, щоб ніхто не знав... вона заміжня... але що тобі до того? треба сказати їй, бо потім до скону жалкуватимеш... але нащо тобі її дітей?

снилося, що він цар... а цар може полюбити лише царицю... а хто ж вона, як не цариця?.. вона має знати...

вона має не має знати вона має не має знати вона має не має знати вона має не має знати вона має не має знати вона має не має знати...

Писав до Софії Морачевської, думаючи про Євгенію:

До моєї душі належить і моя любов. Вона стоїть там спокійно, викута із таких елементів, що їм назви нема... А тепер я чую, що як коли-небудь я за ню, мою любов, говорю, то потім терплю муки. Чую, що нема такої бесіди, аби єї висказала, що не вродився такий чоловік, аби найшов таку бесіду... треба стати не самим собою, але висити від себе, аби хочь одно слово таке сказати за любов, щоби не було брехні... А ще кажу: любов — то є статуя свята, форму має коханої, але життя, святість не єї, а божі.

Красуня Софія думала, що Василь пише про неї...

Потреба тримати кохану на п'єдесталі йшла від п'єдесталізації матері. Міг шанувати, але не міг любити ту, що звергнута

із постаменту. Кохання з елементами апостолізації є особливо крихким. Крок управо, крок уліво — статуя злітає долілиць, відкриваючи в душі закоханого ще гостріший біль порожнечі, ніж був до п'єдесталізації. Нещасний (і щасливий) той, хто так любить. Нещасна (і щаслива) його обраниця.

Богиня Євгенія Калитовська стала на постамент. Він молився до неї і мучився, боготворив і вивергав гнів, у думках цілуючи її богородичну руку і ненавидячи за непохитні чесноти.

27

Тоді, у Кракові, він цілував мою руку, шепочучи в п'яному екстазі, що цілує землю. Мене тягнуло і відштовхувало його товариство. Я боявся і любив. Боявся за екстатичну темінь його душі, що не знала святоців, окрім штуки. Любив за месіаністичне самоспалення. Це був Жрець літератури — перший справжній жрець, якого я видів. Нехай у нього була потворна душа кентавра, ципині ноги й очі чи то Мефісто, чи алкоголіка. Але як він у молитовному трансі піднімав руки, як розчинявся у своїх химерних пошуках потрібного слова й образу! Нехай той образ був хворою галюцинацією, а не пронизливим символом, але як він любив і вірив!

Кажуть, зараз він спився до краю, став напівжебраком. Але він віддав себе на заклання. Пшибишевський ламав долі жінок, які були з ним, і дітей, яких вони народжували. Це була свиня, що пожирає власні творіння, керована магією літератури. Чи потрібно комусь такої жертви? Може, се була лише форма несвідомої саморуйнації? Жрець, кат, фанатик, пияк, мученик — се він.

Коли Маковей відмовив мені в друці, а хтось із редакції «ЛНВ» казав, що «Вечірня година» — се сирий матеріал, то се

була інша сторона літератури: така домашня, до болю обридлива. *Кретини можуть не читати, бо їм однако з “Годинов”, як без неї*, — відповів їм Маковееві. Хоч здається, що тут ще були домішані чоловічі ревності, бо панна Ольга дуже любила Осипа, але бували перерви, що трохи хотіла передихнути від його впливу і писала мені листи, повні пафосного захоплення і похвальби. Маковей не міг сего не знати, принаймні про її ставлення до мене. І вирішив трошки відомстити...

У нашій інтелігенції нема таких, як одержимий польський жрець. Писаки пишуть делікатні фабрикати. *Як ми маємо стати на якусь оригінальну і сильну літературу, то треба писати безлично голі образи з життя мужицького*, чуєте, пане Маковею? А вас нехай уже не обходить моя роздвоєність до Пшибишевського. Ви однаково того збагнути не зможете. Наш заокруглений патос і патріотизм до першої грошової втрати — се навіть не пародія на творчу трагедію польського жерця. Се фальшиве доросле лепетання вічних нерозвинутих підлітків. Воно навіть за межею пародії.

Я би хотів, аби мої слова були як грім і блискавка. Аби вони спалили елейний отроцький смалець нашої так званої літератури. Я мордююся, пишучи, *ох, соловію, чому я так співає не вмію*, але се вдруге най вас не обходить, маковію маковійовичу, чуєте чи ні? Не маковіє створять здорову і сильну літературу, без галюцинаторних прокльонів людині, як у Станіслава, але і без вашого смальцю, у якому топите все живе!

Я таких оповідань буду сотки писати, я буду і повісті писати, але ніколи не буду давати їх публіці заокруглених. Як ме їх прожирати, най чує, що дре або скобоче.

Одно неприємно, що до “Вісника” я не зможу нічого посилати, бо встид другий раз ковтати до дверей.

Нехай я буду перегноем для майбутнього, але най се вас утрете не обходить, пане редакторе.

А література смутку — се і є література найвищої радості. Ні, я не ображений на вас. Я піду далі — і прийму все, що мені суджено. А ви лишайтесь у своєму болоті, де лише вміють квакати і вдавати якусь причетність до слова. Комедіанти, та й годі...

Справжні слова в нас так рідко вимовлялися. А Вона чекає, як царівна, не отруених розголосом писателів, не череватих редакторів із широкими капшуками грошей, не самозакоханих бевзів, які повірили у свій напівбожеський образ, не чемних патріотів із любов'ю до народу в корчмах і кнайпах.

Вона чекає того дужого і могутнього, хто виконає Його волю, що би се не коштувало тому, дужому і могутньому, як людині. У мене заслабі нерви і голос, але я перший поцілую руку новому нареченому нашої царівни...

28

...Він знову на троні. Але навколо — ані душі, тільки довге безкрає поле. Тихо і порожньо. Тривожні чорні хмари над головою не можуть розродитися білою зливою. Усі, що колись були біля нього, відійшли. Хтось — на той світ, той — до теплої масної страви, інші — до кокона власного безплідного мучеництва.

Тихо, як перед пришествям пророка.

Не б'ють барабани, не падають під ноги троянди, щоб через хвилю розпастися болісними червоними краплями. Не набридають люди.

Йому назустріч вийшла юна царівна. Їй не страшні ані хмари, ані злива, бо вона безплотна. Вона несе для свого обранця лавровий вінець.

— Ти сотворив нове слово на попелі і руїнах... Ти дав шанс своєму народові... Ти вартуєш, як видатний лицар, відзнаки олімпійських богів...

— *(згадав першу дитячу візію про зрадливого лицаря і його вірного коня)* Але ці боги є для мого народу лише мітом... казкою... я не можу приймати відзнаки від чужих богів та ідолів...

— Мій любий хлопче! Лицарю не пасує расистська перебірливість...

— Я не можу, пані. Не заслужив. Не дотягнув. Не втямив.

— Не думай над сим... Ти нетлінний і всемогутній...

(«Можє, се Пишибишевський перекинувся дівчиною? Лише він вміє так спокушати»)

— Твій народ не вміє одягати лаврових вінків. Він вічний підліток.

— Я є його сином.

— То не уподібнюйся до гірших рис свого батька. Син має йти далі. Коли ти станеш лавроувінчаним, твій народ теж більше шануватиме тебе. Бо вони краще вірять відзнакам із чужих рук, ніж із власних...

Глянув на поле, просякнуте меланхолією і дитячою безхитрісністю.

— Сей вінок не додасть мені сили.

— Але ж не відніме!

— Хтозна...

— Ти боїшся слави? Через те втік від похвал пана Станіслава? Від можливих перекладів? Від закордонних поїздок? Хіба цим ти б не возвеличив свій народ?

— Не знаю... Хвала і слава псують людину... Мені сказала мама після першої книжки, що...

— За тобою починає ходити слава і се недобре? Тобі не п'ять літ, і мама твоя — не письменник. Вона не уявляла, що таке справжня письменницька слава...

— Але мені не треба її. Я пишу не для порожніх панегіриків.
— Боятись того, чого підсвідомо жадають...
— Що ти хочеш від мене!?
— Гнучкості розуму, яка буде потрібна твоєму селянському краєві...

— Я не вірю тобі.
— *(спокійно продовжує)* І найперше тобі, щоб вистояти.
— Я не вірю тобі.
— *(наче не чує)* Бо твої нерви не витримають такої напруги.
А мужики не допоможуть, повір, коли матимеш хворі нерви...

— Я не вірю тобі.
— *(не зважає)* І ніхто не допоможе. А лаври додадуть тобі впевненості.

— *(після хвиливної задуми)* Не треба мені лаврів із чужих рук.
— Мої руки не чужі. Хай не буде між нами ні елліна, ні юдея.
— Ні.
— Ти ще не раз шкодуватимеш, що відмовився.
— Се мій клопіт, пані.

Навколо не було ні знаку схвалення, ні осуду. Він не знав, чи це був початок дороги на вершину, чи у провалля. Чомусь це його не хвилювало.

Дівчина раптово зникла. Навколишнє безкрає поле було незворушним, як око ідола. Раптом упав на нього, здригаючись усім тілом від ридань.

29

Хтозна, як би склалася його літературна доля, якби не Краків. Це місто стало каталізатором його успіху. Наші довокாலітературні діячі зжерли не один талант, що не відповідав їхнім

уявленням. Враховуючи специфіку Стефаникового характеру, можна припустити, що він би міг не відбутися як письменник, коли на власну боротьбу із папером ще б наклалися негачія співвітчизників-діячів.

Коли деякі наші редактори говорили про *сирий матеріал* його новел, Пшибишевський співав цьому *матеріалу* осанну. Попри естетичні розбіжності, літературна чесність також характеризувала екстатичного краківського знахаря...

Але першим був вірний Вацлав Морачевський. У 1900-му році в журналі «Правда» з'явилася його апологетична стаття про творчість Стефаника — і на неї звернули увагу. Також він перекладав польською новели свого талановитого друга. Невдовзі з'явилися переклади Оркана, Яроша, Мочульського. Польський літературний світ привітав молодого письменника.

Іван Франко не лише називає його *найбільшим артистом, який появився в нас від часу Шевченка*, маючи на увазі передусім письменницьку майстерність Стефаника, а не соціальні пристрасті. У 1902-му році він перекладає його новелу «Скін» німецькою і друкує в поважному виданні. Крім Ольги Кобилянської, ще кілька перекладачів відтворюють його новели німецькою.

Їх друкують у 1905-му році на Великій Україні. У 1907-му році в Петербурзі виходять «Рассказы» у перекладі Козиненка. У Празі «Povidky» у перекладі Рипачка появляються в 1905-му році. У 1910–1914-их роках новели виходять болгарською і білоруською. Трохи швидше — литовською та латвійською. Ще за життя Стефаника його твори перекладають італійською, французькою, англійською. Після смерті виходять у Грузії, Азербайджані, Естонії. Перекладаються на татарську і єврейську, румунську й угорську, хорватську та словацьку. Виходять окремими книжками в Китаї та Німеччині. Перевидуються російською.

Уже на початку XX віку Василь Стефаник став літературною зіркою. Тому сприяли, окрім таланту, і життя в Кракові

як одному із тогочасних літературних європейських центрів, і специфіка короткого жанру, і харизма автора. Можливо, жоден з українських класиків не мав такого раннього європейського визнання, як він.

Але він не дбав про підкріплення такого успіху. А може, остерігався його. Перестав писати. Виїхав із Кракова. Одружився і став причетним до політики. Фактично не контактував зі своїми перекладачами. Тобто Василь Стефаник, свідомо чи несвідомо, зробив усе можливе, щоб літературний європейський світ забув про нього. Це нагадувало світську схиму чи відречення. Можливо, і переклади своїх творів він вважав *«афішуванням та комедіанством»*? Що ж, коли деякі великі майстри приховували свої імена, щоб служити мистецтву, а не власному, занадто людському, марнославству, то він сміливо міг поповнити нечисленні ряди цих жерців процесу, а не мети.

Але, незважаючи навіть на це, час до часу з'являлися переклади. Бувало так, що він про це дізнавався останнім. Його просили писати. Його літературною особою цікавилися в інших країнах. Здавалося, він дивився на цю веремію спокійними, а може, і безпристрасними очима. Тепло дружнього, люблячого живого серця важило для нього незмірно більше, ніж стосики його перекладених книг різними мовами.

О, цей химерний і незбагнений Стефаник — Майстер, аскет і нетерпеливець!..

30

— Євгенцю, як ти жиєш? — аж виплескувалася із його голосу зачасна тривога.

— Та я... я... дякую, Васильку, якось двигаю біду... А ти? —

вона хотіла додавати безліч пестливих слів, покривати свого коханого квітами ласки. Але... спинилася...

Він пожвавився і щось довго оповідав. Євгенія Калитовська слухала цей голос, що позбавив її спокою і сну. Так рідко випадала нагода, щоб вони були удвох! Його голос нині був особливий. У ньому не було ні характерного скепсису, ні холодку. Це був голос якоїсь іншої людини, зачерпнутий із забутих глибин першої дитячої правди. Це був голос янгола для Євгенії. Вона не могла йому це сказати — хіба жестом, натяком! — бо інакше... Вона перебирала пальці, затискувала руки, аж білили зап'ястя.

...скільки в цьому найкращому із світів відбувається кожен день таких тихих і непримітних трагедій почуттів, коли люди через якісь непереборні (принаймні для їхньої психіки) обставини не можуть бути разом? Скільки ламається наших найщиріших помислів, *не всі тії побираються, що любляться і кохаються*, скільки руйнується нашої найщирішої любові? Якщо би всі, що люблять одне одного, могли би бути разом, виникла б нова порода людей — вільних і щасливих. Але цей жереб не для всіх. І ламається цвіт і світ, і морозяться душі, і бамкає поминальна кохання, яким поступаються через неможливість бути разом... Ви чуєте цей глухий моторошний звук: бам-бам-бам!? Це кат у залізних рукавицях колесує вашу любов...

Василь нарешті зважився.

— Євгеніє, я тебе люблю... ти се знаєш...

— Знаю... і я... і я, Васильку, — її зап'ястя були білі, мов сніг.

— Ми... ми можемо бути щасливі...

— Як? — це був не голос, а поранений крик. — Я заміжня і маю двох дітей...

— Покинь чоловіка і ходи з дітьми за мною!

Пауза, мов кілька століть доісторичної ери. Випадання в порожнечу. Холодна, як хворий місяць, тиша. Потім надтріснутий тихий зойк:

— Я не можу, Василю.

— Чому!?

— Я присягала своєму чоловікові на вірність.

— Але ж ти не любиш його, Євгенцю!?

— Так. Але не можу зламати шлюбної присяги.

— Ліпше так мучитися?

— Василю!!! — і розпач, і любов, і благання.

Він замовк. Сонце і місяць над його головою відтоді захворіли назавше.

— Я... я піду, Євгенцю... щось мені зле...

Якби могла, то перебрала би всю його болість на себе. Дивилася на вмиль почорніле, мов зорана рілля, дороге обличчя, яке вона так любила, про яке скільки думала, навіть лежачи поруч із чоловіком.

...бо я стрілю з дуба — і заб'ю нелюба, як сивого голуба, тіштесь, щасливі, бо ви не знаєте, що це таке: лежати поруч із нелюбом, спати із ним, відчуваючи огиду, у кращому разі байдужість, знати, що десь, іноді зовсім близько, є той, до кого ти прикипіла, як дитина до мами; він мордується теж, не треба бити, не треба бити, діточок сиротити, це особливо важко, коли той нелюб не кривдить, не ображає, а любить тебе, любить твоїх і своїх дітей, тіштесь, щасливі, що ви ніколи не почували такого, не були покарані таким мучеництвом; а піти від чоловіка — це забрати в дітей батька, наразитися на осуд і прокляття, бо ти, любочку, на минуточку, з ким же я буду жити?; нехай ліпше діти мають батька, вони невинні, а одружена жінка — передусім мати і повинна жити заради дітей; ні! ні! ні! — хоч розривається серце, і якщо він зараз не піде, то вона скаже: «Так!», а там будь що буде...

Спершу хотіла його затримати. Навіть... але... пізно...

— Йди, Васильку! Нехай для тебе буде щасливою кожна митка!

Для нього ці слова прозвучали не як усе найдорожче з її душі, а як глум. Бо яке вже може бути щастя без неї? Треба було не залюблюватися в заміжню... Але він нічого не просив, *піду я повішусь на тій гіллячині, що в твоїм садочку росте*, не благав подумати ще. Адже відчув, що в якусь хвилину вона завагалася, *помру я, нещасний, за тебе, дівчино, і гріх тобі буде за се*, але ж вона не дівчина, отямся, Василю. Може, се тобі відплата за гріх перед сестрою Левка, *не дай йому, боже, щастя, де не повернеться*? Він задеревів. Генцю, лиши мене, я не винен, що-м тебе не любив так сильно, як мене ти! Не винен! Най земля тобі буде пухом! Ти завжди є стигмою мого серця, що не гноїться, але і не гоїться!

...Легіт... звідкись легіт... такий легенький, так пестить... се не легіт, се душа першої Євгенії... біла непорочна дівоча душа... вона дає знак... вона опікає, а не проkliнає його... вона не може бажати йому зла, бо надто міцно любила його на сім світі...

Хтозна, а може, треба було наполягти? Може, його друга Євгенія — жіноче ім'я як доля... перша, друга — таки пішла би за ним? Але що далі? Ет, далі би якось було... Це питання він буде ставити собі в найневідповідніші хвили до кінця своїх днів...

— Прощай, Євгеніє!

— Прощай, Васильку!

Коли він вийшов, вона, як підкошена, впала на підлогу і билася до неї, як пташка зі зламаними крильми. Це був кінець усім її жіночим мріям і сподіванням.

Був січень 1899-го року. Старе століття поволі покривалося туманами, прошкуючи на спочинок.

Василь Стефаник мав ще одну дивну, на перший погляд, рису. Він не вірив у свій талант. Тобто його химерне честолобство поєднувалося із глибоко захованою внутрішньою невпевненістю. Кожен великий митець має якісь невротичні риси. Відчував:

Я не можу бути здоровим.

Не хочу співати панегірики невротизму чи згадувати заяложену, але знамениту юнгівську фразу: «*Слава Богу, він став невротиком*». Але...

Щасливі і гармонійні, за незначним винятком, не потребують творити. Творчість — завжди двигун для невдоволених. Причин цієї дисгармонії — тисячі. А все ж письменник пише, щоб словом впливати на людину. Підсвідомо для нього література є способом боротьби за вплив на людські душі. Не більше, але й не менше.

Письменник — це клон деміурга. Це шаман, який впадає в транс не для того, щоб лікувати чиєсь тіло або віднаходити зниклі речі. Своїм шаманізмом він лікує душі — чужі і свою. Якби лише в нього були достатньо талановиті читачі, які б зуміли не поверхово (бо це практично не має сенсу — тоді справжній зміст його творчості не відчитується), а глибше відчуті ті коди і шифри свого досвіду, яким він ділиться із ними. Письменницький невротизм — це не прискіпування до чоловіка / дружини, чому вона на ринку витратила на одну умовну одиницю більше, не самозамилуване копірсування у відходах думок позавчорашнього вечора. Хоча і таке буває, бо письменник є ним лише тоді, коли пише або коли працює його єство. Поза тим він може бути іноді шкаредним, п'яним чи дратівливим у хвилини його істеричного гніву. Але це **не він**. Він є тим, про **що** пише, а не тим, **як** пише. Письменницький невротизм — це сповільнене самоспалення і розтягнене в часі жертвопринесення.

Можливо, я романтизую й ідеалізую спонуки творчості, бо витoki цього шляхетного вогню можуть бути далеко не шляхетними, а банально егоцентричними, проте... Покажіть мені ту людину, яка ніколи не мала егоцентричних спонук, а якщо покажете — киньте в мене каменем! Вчинки вирішують усе. Життя і доля кожного письменницького таланту — це вчинок на межі з метафізикою.

Василь Стефаник не був здоровою людиною. Але бути здоровим для оцінки тогочасного покутського селянина — це одна сторона медалі, бути здоровим для пані Літератури — інша. Ексцентричність та акцентуованість Стефаника були помітні кожному, хто мав хоч дрібку уважності.

А це була також одна з ознак боговідзначеності первородного сина Оксани та Семена Стефаників. Один із знаків обраного. Того, хто може впливати на душі, намагаючись зробити їх якщо не добрішими і кращими (у стефаниківський час у літературному і навкололітературному середовищі ще побутувала така ілюзія), то хоча би здатними до хвилиної задуми над своїм життям, часто дрібним і нікчемним.

Обраний не розкидається словами. Він не може написати десятки томів для заробітку, наче плідна кролиха, що виводить без ліку собі подібних кроленят.

Меланхолійна галицька туга, навіть уламки специфічного зачаєного мазохізму (схопленого в пролозі до «Мойсея» Франка: *«укрита злість, облудлива покірність усякому, хто зрадою й розбоєм тебе скував і заприсяг на вірність»*), на коліна перед найяснішим цісарем, єлейне замилювання польською культурою, ще пізніше, у 1939-му, квіти радянським «визволителям»), провінційна інтелігентська безпросвітність... Але передусім — генетична праця багатьох поколінь батьківського і материнського роду, навіть хаос дрібних випадковостей, владний, трохи авторитарний характер, поєднаний з ненаграною добротою

і вмінням співчувати, таємниця Промислу... Це теж Василь Стефаник.

32

Стосунки між талановитими письменниками рідко бувають дружніми й теплими. Особливо, коли йдеться про рівноважних (хоча де ті терези?). Звісно, бувало й таке. Але частіше до їхніх стосунків домішано ревнивої напруженості, літературного егоцентризму, відчуженості від самодостатності іншого світу.

Стефаніка і Кобилянську провідав спалах духовної близькості. Потім він погас, щоб відродитися в теплому рівному полум'ї їхнього похилого віку.

Можливо, Ольга Кобилянська пережила закоханість до нього. А вже відтак до його творчості. Він подобався жінкам. Вона майже все життя шукала чоловічий ідеал, часто засліплена то депресіями, то гординею, то передчасним оплакуванням своєї нещасливої долі. Кажуть, накликала, бо заміж так і не вийшла. Причина була не лише в тому, що вона віддала себе в жертву літературі, як орлеанська діва — народу. Хоча література, як безжальна жінка-жрець, насправду переважно вимагає від її творця великої данини — різними способами. Причин було багато.

Письменниця одружила свою людину Олену і царівну Наталку. Сама ж відійшла в сторону, щоб не заважати героїням (чи щасливішими вони стали після шлюбу?). Доля...

Спитаєте про їхні стосунки? А що таке людські стосунки, як не напівсліпі, як у кошенят, пошуки гармонії, надія на щастя, намагання тихого забуття від думок про те, що мучить? Різниця між пробудженими і сплячими, між покликаними і сонними тут не надто істотна. Пробуджені більше терзаються, але і гостріше

відчують нетривку благодать, котру може дати людина людині. Адже щастя і нещастя заховані всередині нас. І більшість зовнішніх чинників неспроможна впливати на ключик, захований усередині скринь і шкатулок міріадів наших «я».

У них були короткі зустрічі, імпресіоністичні кавалки листів, лілеї і троянди. Були суперечки про національну інтелігенцію, на яку він часто дивився з холодною розчарованою усмішкою. А вона захищала, бо — Жінка. Були її сподівання на щось більше, ніж епістолярна дружба і його романтичний холодок споглядальника. Вони двоє вміли красиво писати і небуденно розповідати якісь деталі з бурхливого життя своїх внутрішніх вулканів.

Потім вона, напевне, образилася. І замовкла. Чи помітив він це? Була старшою на вісім років. Була письменницею. Любити мисткиню йому було понад силу. Але він і не примушував себе. Бо не міг.

Він хворів любов'ю до своєї богині Євгенії Гаморак. Євгенії Калитовської. Євгенії Другої. Євгенії над всіма жінками.

* * *

Вона: Як прийшли ви до мене пораз перший і я дивилася на Вас зчудованими очима. Великий якийсь птах, незнакомий мені, що злетів звідкись, чудний такий!

Він: Я буду вам казати: Лілію Вашу я вбив. Я не люблю цього квіту — він такий біленький, що чоловік мусить його сплямити. Най ангели тримають его, бо то їх чічки.

Вона: Ми ходили довго по гарнім саду... Про що говорили, не пригадую. Може, про літературу і писання. Ми були трохи змішані.

Він: Я вам дам жовту і червону розу. Ви їх ліліями не замордуєте. Ваші лілії умруть. Хотів би-м на Вас пімститися,

і чую, що сили мені хибує. Ваш лист так мене мордує, що я его закопаю.

Вона: Ваші листи, як пісні, вигравані впівголос. Між два листочки паперу замикаєте світ — світ Вашої душі — і посилаєте мені.

Він: Я не люблю руської інтелігенції. Для неї, інтелігенції, я не маю серця. Писати для неї не буду... Оправдати я годен, але любити не можу.

Вона: Мені жаль, що Ви не любите ту слабу інтелігенцію. Вона бідна, пане Стефаник, вона далеко слабіша і нещасливіша, як сильний тисячолітній народ. За нею не уймається ніхто.

Він: На остаток я безгранично Вам вдячний і дякую Вам, що-сьте такі до мене щирі. Через Вашу щирість я більше у світі щастя зазнав.

Вона: Мені все смуток виходить. Часом Ваші оксамитні слова его розганяють. Тоди я бачу виразно голову чорного птаха з густим буйним волосем. Та й собі гадаю: «Добре мати товариша з шовковою душею... і що вміє на арфі грати. В котрім нема самолюбства ані крихітки і в котрого серцю трусливість не має місця».

Він: Часом я думаю про смерть, як про якусь гарну жінку, що дотулиться рукою, і все минеся, все, все. Лиш під вишнею на могилі, лиш гріб зелений, чорний і білий — лиш спокій і гріб.

Вона: У вас дуже много серця і багатства душі, успокійте мене.

Він: Ото написала О. Кобилянська лист і кричить, руки ломлючи, що єї недобре, що дуситься, — але кричить ще сильно з тої своєї нори. І благає приятельської руки, а приятелі спараліжовані від серця аж до рук.

Мовчанка. Випадкові співчуття. Стеження за письменницькою ходою. Кораблі попливли окремо. Кожен — до свого моря сліз, пошуків і віри.

А потім і до Василя, і до Ольги приплентали старість, мороз і заціпеніння.

Прийшла ранкова неділя 1927-го. Вітав її з творчим ювілеєм.

Він: *Та Ти зі всіх своїх героїв у мене є найшляхотніша. Вірю, що мені — твому сусідові — вдасться побачитися з Тобою. Мої три сини, одні з криміналу, другі з волі, просять Тебе прийняти від них найнижчу чолобитню. По смерті своєї мами вони, мої хлопці, виховувалися в Твоєм ідеалізмі. За це я Тобі дякую.*

Скрипка старого Андронаті востаннє заридала. І замовкла. Василь був напівпаралізованим. Ольга — сивою і самотинною доглядальницею храму слів.

Дві перевтомлені зорі згасали. Народжувалися нові зоренята. Так триває завжди.

33

Часто ходив до краківського двірця. Здавалося, що той усміхався. Ця посмішка була хижою. Там його земляки, уже відречені від дорогих лиць, назавше їхали до емігрантських земель, найчастіше до Канади.

Щось гнало його туди, невмолиме, мов фатум. Мусив не лише чути рідні діалекти і бачити вавилонське стовпотворіння. Ці нещасні діти, ці вагітні жінки, ці чоловіки, поорані розпачем... Коли дивився на них, на це прощання навіки і крайні заломлення пристрастей, відчував загадковий приплив сил.

...се його герої... йому байдужі рутини і будень... не у львівських кав'ярнях життя, як воно є, а тут... жінки родя діти під клоаками залізниць, на лавках III класу, вони жовті, як віск, зелені, як трава, здихають, як мухи... чужі страждання беруть пальцями його серце і перекручують, пробуваючи, чи витримає... радощі не додають йому того вогню... відай, його Муза — лепрова покритка або царівна Трагедія... але лише людські муки вділяють йому сил писати... може, через те, що в тих муках є суть нашого життя, як каравану приречених, що не тепер, то в четвер потраплять на свій краківський двірець, як до перевізника Харона...

Тота утеча така страшна, що видиться, як би за мужиками татари гналися... Все то для дітей! Вони такі змучені, так зморені, з підпухлими очима, що жаль на них дивитися.

Ніхто б не міг подумати, що цей вродливий молодий франт, який ходить краківським вокзалом, не зустрічає тут свою любовку або не очікує прибуття якогось важливого для нього багатого гостя. Він був таким понурим, що навіть проникливій людині могло б видатися, що до молодого франта запізнюється кохана Вандзя чи Зося на здибанку...

А в нього була інша здибанка, для якої не треба ні слів, ні квітів.

Як стануть громадою перед поїздом, то видно цілий ліс тих пальчиків і цілий квітник цікавих очей. За ними мами помучені, порубані на кавалки, що в голові мають найменші образи з села, а на лиці рівців від сліз, як весняне поле. По боках сильні, зеленкуваті мужики, що розповідають якомусь панкові ціль своєї еміграції. Якийсь, що має волосся сиве і тверде, як з ниточок стали, висуває чорну руку перед панка і каже: "Шукаємо, пане, плуга, аби піддержати чепіги!" І ніхто їх не розуміє, ніхто їх не знає, лишень один Бог хіба.

Йшов до свого помешкання — на Любіча, 38 — як у тумані. Перехожі, гарно вдягнуті й задоволені, нагадували пришельців

з інших світів, безмірно чужих і безмірно далеких йому. Орієнтувався в часі та просторі вже інтуїтивно. Перед очима, сповненими болісними видіннями, снували безплотні тіні його земляків.

...Великий Плут чекатиме на них у степах і преріях. Вони обживатимуть ці землі, будуючи на них благоденство із хмарочосів і власної крові. Вони вмиратимуть від корабельного тифу й непосильної роботи. Їхні діти поволі будуть забувати діалекти, дорогі серцю їхніх батьків. Їхня сумна батьківщина, якої не видно за океаном, приходитиме в сновидіннях, шепочучи про своє красне літо і рідні лиця, яких уже не суджено ніколи побачити. Вони проситимуть про шмат рідної землі у вузлику, обціловуючи його, як святиню.

Вони стануть багатшими і спокійнішими, поховавши тих, що не витримали. Але галюциноген їхньої сумної вітчизни буде проводити їх, тихо і за руку, аж до могили. Вже їхнім дітям буде легше... внуки забудуть про нестатки... правнуки не тямитимуть мови своїх прадідів... усе розчиниться в новому вавилоні... навіки і безповоротно... краківський двірець знав усе наперед, розтягуючи уста в бездушній посмішці...

Прощався з ними навіки, щоб знову зустрітися на листках паперу.

Ще не знав, що колись у Львові напівмертвий проведжатиме на еміграцію — навіки! у прірву! — свого сина Юрія.

34

Гасив туск у краківській кав'ярні. Коло нього звивалася красива полячка. Її груди і стегна дихали вогнем. Було багато горілки і мало світла.

...згадав уста літературного ідола, які шепотіли: «Моя релігія — це дифірамб безтямі оргазму! Це двоє сплетених тіл, що співають оду Еросу!»; згадав Катрю Банахівну, що допіру тулилася і теж шепотіла:

— Пане Василю... Васильку... лебеді моєї душі линуť до вас...

Шепотіла про лебедів душі, але тулилася все ближче й обпікала вогнем тіла... щось не склалося... його кудись покликали... але не міг вночі заснути, відчуваючи ту жагу, яка не знає ні со-
рому, ні капканів...

— Вандзуню, сідай мені на коліна...

Красиву полячку не треба було просити двічі. Обруч охоплював його ніжно, але міцно. Ванда обнімала й цілувала:

— Ти мій дорогий чорнявий Аполлоне...

Важко було вести *таку бесіду* польською. Але він уже звик...

...десь далеко були Ольга і Євгенія... його фатальні Гамораківни... але він жиє кожний день, а не лише спогадами... Вандзя близько... вона запихає до його рота свого верткого язичка... її стегна спалюють... її руки обволікають і знесилюють...

Якби було можна, взяв би її зараз. Біля сього стола.

— Вандзю, їдемо до мене, на Любіча?

— Так, мій Аполлоне... — простогнала рудоволоса. — Але *szybko!*

Не було шкода недопитих горівок. Митці дадуть з ними раду. Се достеменно.

Сей тиждень мешкав сам. Сафата не було.

— Мій божичу!..

— Моя Вандзуню...

Далі все покрилося первісною темінню. Лише спалахи її розкішного жіночого тіла, як зоряного світла... її груди... він цілує їх... її стегна... він перекидає Вандзю на постелі... бере... відпускає, грається... вона теж грається ним... вона любить такі ігри... вона любить свого русинського Аполлона...

Потім тулилася, як приборкана тигриця:
— Се було жорстко і ніжно...
— Моя Вандзуню! — гладив її довге волосся.
— Ти такий... *bardzo* різний... навіть твої очі дивляться в різні боки, — втомлено кокетувала його нинішня князівна.

Він мовчав. Не тямив, коли Вандзя пішла. А може, заснула, перевтомлена їхніми молодими любовцями.

Згадував її лице і погляд, але пам'ятав лише мову податливого тіла. Жіночі лица і погляди зливалися в одне. Це було лице Великої Жриці.

Воно стояло на п'єдесталі й дихало полум'ям недосязної тайни.

У розтулених ногах приятельок таїнства не було — лише збурення крові.

У недоступної жінки замість крові циркулюють крижинки.

Приятельки шепочуть ласкаві слова і гладять його.

Жінка зі схованим лицем, подібним до облич усіх подружок і відмінним від усіх, ніколи не задурманює короткочасними ласками.

Його дівчата розтуляють йому ноги і серце.

Жриця не розтуляє ніг. Вона не має серця. Але приходиться, щоб заповнити його душу.

35

Євгенія Калитовська ридала. Це був вулкан сліз загалом стриманої і небагатослівної жінки.

...здавалося, що її тіло роздирають на дві половини два кати на двох колісницях. Одна — чорна, інша — біла. Кат на білій колісниці в чорних рукавичках і чорному костюмі. Кат на чор-

ній — у білих рукавичках і білому костюмі. Біла колісниця хоче від'їхати вліво, чорна — вправо. Вона стоїть посередині, прив'язана до чорної і білої колісниць невидимими шовковими путами — але такими міцними, Боже, такими міцними! Білий кат ненавидить чорного, а чорний — білого. Біла колісниця припряжена до квадриги чорних коней, а чорна — до четвірки білих. Усе навколо видається їй чорно-білим: і два кати, і дві колісниці, і восьмеро коней, і весь світ...

Це ж його кольори. Може, се два Василі — чоловік і коханий — перевдяглися в катів на колісницях із контрастними кольорами?.. Може, вони змовилися й розіграли мені дешеву п'єсу? Ха-ха! Але ж звідки тоді ці відречені слова коханого:

І він стратив силу. І зняв з душі всю росу, і під очима его вона стала хрусталем.

І кинув їх у її волосє. І вирвав очи блискучі свої, і кинув до хрусталів.

І поцілував її чоло, і сказав:

— Ти стій і світи мені, бо я сліпий, бо я тобі дав все моє світло.

Євгенія ніколи не розуміла чоловіків. Її муж Василь, парох у Трійці, добрий, але такий млявий, безпристрасний, все коло саду товчеться, обходить його миліше, як свою жінку... Її другий Василь — чогось вона в думках називає його своїм, се гріх, Боже, бо його любить її сестра, а вона одружена жінка — весь зітканий із пристрастей. Одному їх замало, а другому забагато. Одному би більше вогню, а другому — води, най би вогонь заливала. В одного забагато білого, а в другого — чорного.

Але від того легше їй не ставало. Вона мусила відмовити Василеві, бо інакше не могла. Він не дав їй вибору.

...де ти був, Василечку мій коханий, коли ще дівувала-м? Я би-м тобі доріженьку до себе цвітками вистелила, *світи, місяць, нічку, най перейду річку*, я би тебе вже нікуди і ніколи не

відпустила від себе, *до милої на всю нічку*, обвилася би навколо тебе, Василечку, плющем, запестила би-м тебе, зацілувала, хоть ніхто мене того не вчив робити, але з тобов я би все звідкись знала, *річку перескочу, щоб не замочу*, і ми би були щасливі, рідний мій, я народила б тобі діток, *до тієї, що я хочу*, сама цвіла би-м коло коханого чоловіка, як пава. Ти б навіть писав трохи світліше, любий мій Василечку, але, відай, ти виконуєш Його волю, мій дорогий, проти якої людина безсила...

Її життя було тихим плесом до його появи. Може, трохи нудним, без вогню і пристрасті. Але спокійним. А потім... Навіщо їй це випробування? Є любов, яка лікує, і є любов, яка вбиває. Чоловік... сестра, що його любить... Євгенії хотілося вийти на безлюдне місце — і кричати, зойкати, завивати, мов поранена вовчиця. Хотілося проклинати і благословляти. Пробач їй, Господи...

Час не відкрутиш назад. Скільки нещасних застигли в минулому, ремствуючи то на тих, що їх породили, то на долю, що не сприяла вчасній зустрічі із тими, кого вони люблять! Вони постійно уявно відмінюють час, відведений їм для життя, вимріюючи інший. Фантазійні образи і ситуації заступають їм реальність, з одного боку, допомагаючи втікати від психічних травм, з іншого — поселяючи в паралельні світи, від яких до психотичних станів буває кілька кроків...

...вони йдуть разом із церкви або із концерту Соломії. Василь такий ставний, красивий. На нього крадькома поглядають жінки, але вона знає, що він не женолюб, а однолюб... Вони одружені і такі щасливі, якби хтось знав! Вона іноді аж боїться свого білого щастя. Василь багато пише. У його творах поменшало спресованого надриву і чорного кольору. До їхнього дому тягнуться всі знайомі, бо там роздають рецепти щастя. У них двійко діточок: дівчинка і хлопчик. Вони не засліплені своїм щастям. Вони розуміють, що Господь був до них особливо прихильним, бо не всі тії *побираються, що любляться і кохаються*. Вони під-

тримують тих, що притомилися. Втішають спроневірених. До них приходять за порадами. Вони великі у взаємному коханні й у любові до ближніх своїх...

Немає, Євгеніє, нічого, що нагадувало б Василя, окрім подарованих тобі і для тебе писаних творів. Є лише двоє розбитих сердець. Ти або заспокоїшся і примиришся, бідна жінко, або помреш.

36

Часто в сім'ях, що страждають від батьківського авторитаризму, а то і деспотії, у хлопчика «центр» любові підсвідомо переміщується на матір. Переважно в таких випадках мати не має деспотичного характеру, бо там, де двоє прагнуть влади, принаймні в сімейному колі, переважно все закінчується крахом. У приватній сфері природа не терпить подібності... Мати стає для хлопчика першою жінкою, якій віддана його найчистіша любов. Подібна ситуація була і в сім'ї Стефаників. Василько — улюбленець матері, її первородний син. Усе життя Стефаника пройде під магічним знаком Матері. У листі до Морачевського він пише:

Моя мати була і є дуже хвора. Тато робить мені гіркі докори... Розуміється, тут виходить на світ і злоба батькова на мене за то, що я ходив слідами коханої матінки. Вона не може говорити, але зором ласкавим заперечує слова тата. Донині у мене іншої любові нема, як до матері... Не раз, а сто разів на день я боюся своїх дверей, аби не розтворилися та аби мені не подано телеграми. Я такий нещасливий!

Пошуки жінок — це пошуки відблиску материнського обличчя. Мати відчувала сина містично. Її смерть була найтяжчим ударом у його житті.

Матері ставало чимраз гірше.

...одного разу в Кракові, коли темніло, Василеві привиділося на небі велике застигле лице... на метушливе місто спадали сутінки, і ніхто, крім нього, не помічав розверзнутий над Краковом урочистий і страшний лик праматері... вона не сварила і не підбадьорювала... її магнетичні двадцятипалі руки добиралися до його мозку... поїдь до Русова, поїдь до Русова... може, йому, ошелешеному переляком, так видалося, але якусь мить лице праматері Єви було подібним до лица важкохворої русівської селянки Оксани...

Вона стояла перед столом висока, сива і проста. Очі мала великі, сиві, розумні. Дивилася ними так, якби на цілій світі не було такого кутика, аби вона його не знала.

До матері приїжджав батько Софії, відомий лікар Окуневський. На жаль, це лише відтягнуло агонію... Але матері і батькові було приємно, що їхнього сина слухають *такі* люди... Іноді нашому відчуттю меншовартості немає кінця... Чому їм, бідолашним, було не подумати, що все йде своїм шляхом, що у візиті медичного світила немає дива, бо це ж вони є *батьками* Стефаника!?

Приїхав до Русова. У Кракові вже всидіти не міг. Привозив мамі ліки і жаль. Була пізня осінь. Через багато років він теж помиратиме пізньою осінню...

Батько заходив до хати — і вибігав. Вибігав — і заходив. Колись, коли помре його дружина Ольга, він теж так заходитиме і вибігатиме, несвідомо копіюючи батька.

— Лічив-ім тебе, Оксано, як-ім міг... але за тебе не вмру... треба йти до тих драбів, бо робота стала...

Мама шепотіла до Василя:

— Сину... так тяжко... умру — і ніколи не буду знати, що з тобою? З вами всіма?.. Нічого за тебе і вас всіх не буду знати... анітрошки...

У селі заговорили, що Оксана, жінка Семена Проданового, вмирає.

На подвір'ї бігали бліді дівчатка з квітами, проганяючи смерть. Ближча і дальша родина підходила до важкохворої. Хтось заривав. За ним заривали всі, хто був у хаті. Навіть Семен, якому вперше в житті щось, незалежне від його залізної волі, затрусило руками...

37

1 січня 1900 року. Перший день нового сторіччя.

Мати лежали на подушках, як каменована свята.

— Мамо...

Той погляд, у якому вмістилася вся любов до сина, заморожена хворобою... Погляд Богородиці.

— Мамо!

Маминим ротом скотилася цівочка крові. Потекла на подушки.

Відчув, як йому каменіють руки. Її лице ставало мовби чужим. Іншим. Мовби вже не належало тій, яка його народила...

— Мамо, я подам трохи вару... закропите собі губи...

Легенько похитала головою. Відмовилася. Зимове повітря ставало чимраз спресованішим. Здавалося, що по ньому можна ходити. Василеві причулося далеке бамкання церковного дзвону. Тихцем перехрестився.

Мама ледь чутно скрикнула і заговорила:

— Матінко Божа, Васильку, я...

Стрепенулася. Підняла руки. Певно, хотіла його востаннє благословити.

— Мамо!!!

На подушках лежала вже не вона, а мертва молода царівна на вишитих рушниках.

Хатою почали снуватися люди, молодший брат Юрко скрикнув. *Не плач, мамо, не журися*, мамі Оксані склали на грудях руки — почали готувати до омовіння. *Бо вже твій син оженився*, в голові якось одразу потемніло, він чув, як говорять люди, із темряви вихопилася маска батькового лиця, і взяв собі паняночку, хотілося впасти коло матері, цілувати її холонучі руки і ноги, в чистім полі земляночку, потім темінь, хата пів-колом...

Василя віділляли водою. Це була перша репетиція його смерті.

38

Із листа до Ольги Гаморак:

Я пишу тепер давнє своє жите і кажу до себе, пишуци до Вас:

Боже, чого ти такий недобрий, чого другим наворотом пхаєш у руки ту гірку і брудну чашу, що зветься моєю молодостою. Ти тоді не пошанував своєї дитини, ти не відвернув від неї ані одного злого. А я був такий милий і добрий, такий чистий. А ти не відвернув від мене тої чаші.

Боже, ти прокляв мене, бо-сь наказав з моєї душі зробити кузню і кувати в ній чистий метал люцкого слова і его любови. А ти, великий кровопійце, не зважаєш на то, що в тій кузні летється піт, і кусні руди в ній лишаються, і чорною саджею вона присідає.

Ти одно знаєш: кувати твоєму світови метал.

А я слабий і сам.

А я душуся в червонім поломені огню.

А я не хочу винаймати своєї душі на твоїй крам.

*А я надармо чекаю, аби до мене, як я гримаю молотом,
увійшла рання зоря.*

*Ти приковав мене, заковав мене у мою власну душу, ти її спу-
стошив, бо-сь зробив з неї склеп.*

І ти сьогодні завертаєш давну, гірку чашу і кажеш пити:

*Бо знаєш, що напій той хоть мене уб'є, то перед тим з моєї
душі сполоче все золото, і ти кинеши его людям яко знак, що ти
сотворив могучий світ духа.*

Ти її виссеш, аби показати її багатство.

*Який ти бідний! Чому ж своєї душі не розтвориш? Кажеш,
що в твоїй душі є той метал.*

Чому ж твоїм людям не даєш своєї душі?

Я їм нічого не винен. А ти винуватий переді мною.

*Ти мене не пощадив такого маленького, я так просив мали-
ми руками.*

І ти нині ще раз кажеш пити.

*Ох, відійми від уст, бо гірка чаша. Молюся, чолом буду мо-
литву по каміні писати, твою молитву, відійми!*

*Що це? Релігійна істерика? Припадок богоборства? Лист до
Ольги як крик відчаю до Господа? Екстатична потреба вірити?
Все разом?*

*Охорони нас, Боже, у великій милості своїй, вислухай і поми-
луй...*

39

Небо тривожнішало. Подорожньому здавалося, що по ньо-
му ходить той, що докірливо покинує пальцем. На обрії замайо-
ріла цяточка.

Подорожній пробував вирватися з-під влади авторитарного пальця. Він несподівано плентався вліво або повертався назад. Усе було марно. Палець ставав п'ятипалою долонею. Цятка перетворювалася на кульку. Маневри подорожнього викликали напливи сміху того, хто стежив за ним.

Подорожньому було скрізь добре, але лише на короткий час. Майже повсюдно за ним їздила Вона. Тривога трохи згасала, бо в неї був спокійний голос і однолюбче серце. Вона, керована Його волею, добровільно сходила на підмостки жертovníка для мазохісток.

Тривожна куля кольору хворої крові то наростала, то зменшувалася. Якщо би хтось примусив подорожнього спокійно сидіти цілий день, то він радше перекопав би кілька соток найтвердішої землі. Або застрелився. У дитинстві — цятка, а зараз куля прийшла по його душу. Поселилася всередині його тіла.

Подорожній не знав, де саме спить його приватна куля тривоги. Може, вона розмістилася в голові — і не дає писати або трукіть усе написане? Адже останній рік він пише, як ялова кролика, — не те і не так. Пише, щоб потім знищити.

Так було із драмою. Із повістю «Листи до мами». Так було із кількома новелами. Може, куля, як упириця, висмоктує здорову кров з-під його серця, залишаючи лише затруєну?

Писав до свого Заступника:

Я тепер такий дуже самотній. І на мене падає чорна хмара з якихось великих крил. Та й закриває все. Мені так дуже зле, що рукою я все зміряю до чола, як то я буду стрілятися, аби добре і швидко. Я очима гляджу у ту далекість за мамою. І очі покалічив собі, і голову збавив.

У подорожнього закохуються красиві й ніжні жінки (невже так тягне його затруєна кров?), але він може співіснувати лише з Нею. Злягання без любові йому бридкі. Тоді немає магії, лише сопук тіл самця і самиці.

У батьківському домі подорожнього теж оселилася порожнеча. Могилки матері і сестри вже осипає вишневий цвіт. Батькові руки і батькове серце мають одну назву — «газдівство». Брати живуть по-своєму. Кулю в його душі ніхто не годен ні зачаклувати, ні зациткати. Вона безсмертна. Вона як папороть, що будить безумні нічні бажання...

Іноді друзі трохи вкоськували ту його кулю тривоги жартами і теплими розмовами. У подорожнього чимало друзів. Вони любили його. Кожен із них вважав його своїм найпершим товаришем. Вочевидь, куля хотіла, щоб він мав чимало мікроскопічних любовей. Бо одна — його, а не до нього — розділена любов була би здатна затруїти кулю. Цього не може бути, бо куля повинна труїти сама! Через те вона допускає десятки любовей і дружб, але жодної взаємної Любові. Куля нагадує викрутку для вилучення сердець.

Подорожній їхав до Тернополя і Городка, у Краків і Трійцю, до Русова і Львова, у Чортовець і Микуличин, до гір і на купелі.

Всюди було спершу добре, а потім зле. Скрізь писав, а потім нищив написане.

Пальця з-за хмар уже не було. Тривожна куля стала сегментом організму.

Бог мистецтва покинув його.

Мати померла. Залишилася тільки та, що сходила на підмостки жертовника для невинних. Лише її невинність ще могла позмагатися із його кулею вічної тривоги.

40

Скільки людей живуть із любов'ю, щасливі і радісні! А може, то їм лише так здається, а насправді любові немає, а на

її місці — пустирище наших відмерлих ілюзій? Але чому воно таке болоче, Господи, таке болоче? Чому не подаруєш мені хоч одного спокійного і лагідного дня? Клаптика сонечка на темний жаль мого серця? Що мені з тих безсонних ночей? Того ланцюга, на який посаджений звір із пащею, червоною від моєї крові? Кого се вирятувало? Який хосен комусь із того жалю? Може, ним годується мій звір? Але він ненаситний! Моя писанина? Але не раз мені здається, що се марнота. Що вона може змінити? Кого вирятувати? Так багато марноти довкіль і так мало того щастя, того дитячого раю, на який заслуговує людина.

Людина, певне, винна сама. Обкладається непосильною роботою. Живе як кріт, а кротові не видно неба. Через безпросвітність ненавидить інших. Ненавидить навіть себе. Або жие з обвислим серцем, байдужа до всього, крім елементарних потреб. Людині не допомагають ні ясне сонечко в погідну днину, ні громи і блискавиці над її головою, ні холодні осінні тумани, які лише додають безнадії. Деколи бувають такі хвили, що, здається, перевернув би-м землю, якби було мож. Таку тогди відчуваю в грудях потугу, таку любов і такий туск — усе разом, усе переплетено...

До серця Василя Стефаника м'якими підступними лапами знову підкрадався звір, несучи приступ зневіри і розпачу. Все остогидло: і сі холодні русівські поля, до яких треба ненастанних ґаздівських рук, і сі розмови, і ся література, творена малими слабосилими людьми. Коли вже писати, то так, щоб твоє слово було як грім і блискавка! Не блідокрові інтелігентські видумки, а первісні емоції мають проступати з-поміж рядків. Слово — се кров і вогонь, а не згарище недоживих, недовмерлих трупиків. А якщо воно не може бути таким, то ліпше ніякого!

Замовкаю, бо сказав усе, що-м міг. Мені байдуже, як відгукнуться на мою мовчанку наші інтелігенти. Не люблю їх, бо за що маю їх любити? Чим вони допоможуть мені?

Хто, крім мене самого, зуміє вбити того звіра із червоною пащею? Може, його вб'є моє мовчання? Словами я пробуджую його від нетривкого сну. Його не можна чіпати. Слово — не поло- ва. Воно роз'ятрює мого мучителя. Коли я батожу себе словами, він відчуває нову поживу. Але таке писання — се тортури. Мені не стає легше після написаного, як Лесеви чи Черемшині. І че- рез те мушу спинитися. І наша Галичина, і Велика Україна ачей обійдуться без моїх писань. Доста вже того доброго.

Запалими Василевими щоками покотилися дві сльозини. Він виконає Наказ. Так буде ліпше. Нехай його солодкі і дорогі слова собі сплять. Вони знають, що він любив і любить їх більше за все на світі. Люди того всього не знають, а слово знає все і все відчуває. Слово пробачить йому.

...Вибачте мені, мої букочки, що спілітаю вас із жалю і туги! Ви в мене є найдорожчим скарбом. Не знаю чого. Так склалася моя судьба. Я написав кілька книжечок — більше не годен. Дуже вже вони болючі. Я не годен їх перечитувати, не годен слухати про них ні хвали, ні осуду. Хоча хвалять набагато більше, а дехто вже починає називати мене великим письменником. Що мені з того? Я не маю скільки марнославства, аби похвала — байду- же, щира чи ні — мене гріла. Але ви не журіться, мої букочки, мої слова недовомлені... Як буде на то воля Божа, я ще повернуся до вас. Я і без того завжди буду пам'ятати про вас і думати. Не знаю, як вам зі мною, бо ви нічого не говорите, ви — німі, але мені з гадками про вас буде добре і солодко. Так файно мені було ще в дитинстві, коли мама гладила мій чупер і співала мені пі- сень. Нема мами, лише ви лишилися в мене. А тепер мушу і без вас, найрідніших, обходитися, мушу і від цього відмовитися, ка- раючи себе, бо несила нести такий тягар, несила...

Ще малим дуже боявся чортиків. Ображені на батька наймати шепотіли малому, що в їхньому газдівстві живе бісик. Як Василько боявся ночами, як тремтів!

...сей чортик може закрасти його саночки... він може забрати його приятеля, батькового наймита Кирила... ось він перекинувся в лилика і починає оживати вночі... зараз він підлетить до його ліжка — і кинеться просто в лице, щоб вигризти йому ніс і очі!.. або стане ласкавим котятком, буде довго і жалібно нявкати, а потім скаже, що забирає його маму...

Василько витер холодний піт рукою, дрижачою, як у старця. Тільки мама помічала, що деколи лице її першородного ставало старим і зморщеним, мовби він знав забагато правди. Сього більше ніхто не зауважував. Сього не знав і Василько. Може, то чортівські ігрища?

Мама Оксана довго і ревно молилася. Нарешті він признався їй, що боїться чортика.

...може, це був лякливий відгомін далекого родинного гріха; або ще несміливі кроки дитячого неврозу;

але найперше це була проєкція і персоніфікація його майбутньої супутниці — кулі тривоги...

Мати сказала батькові. Наймитів насварили, щоб не лякали хлопця. Йому було дуже соромно, що наймати задурно потерпіли. Що він міг зробити? Хіба час від часу тягнути батьковий тютюн, пригощаючи ним Кирила...

* * *

Відтоді чортик приходив у гості. Не можна сказати, що постійно. Але не забував.

У Кракові він шепотів до вуха:

— Скільки того життя, Василю!? Перестань строчити ті панегірики мужику... дивися, як упадає за тобою Вандзуня з округлою дупцею, як тиснется Катря, рабинею би стала, щоб задовільнити кожду твою забаганку... які брови і які груди в Зосі... сестри далеко... Євгенія, чуєш, має чоловіка, її не зрушиш... Ольга зачекає — тобі недовго парубкувати; Ольга витримає все, вона стожильна... ти лише — чуєш? — не думай про неї, пиши їй *все*... вона має все сприймати, бо тебе любить... а ти люби всіх, кого схочеш... тямиш, хлопе, що тебе вчив пан Станіслав, наставляючи на істинну віру? Ти ще сумніваєшся? Не будь гидким! Не роби крок уперед, а три вбік, чуєш?

Коли Василь приїжджав у Трійцю до Калитовських, чортик сідав біля його лівого вуха:

— Чуєш, Васильку, мене? Було би файно, якби її чоловік вмер... Чого бліднеш і хочеш мене скинути? Се було би ліпше для твого кохання... вона була би вільною, чуєш, дурню, перестань морщитися!.. я хочу тобі добра... Твій тезко такий порядний, він би на небесах потрапив до раю... а ти би мав свою Євгенію — і всім би було добре... Що Ольга? Вона би все витерпіла, бо стожильна... Але ти немудрий!.. чого хреститися, йолопе?..

Навіть у Відні після Ольжиної смерті чортик вмістився на його лівім вусі:

— Перестань псувати папір і мордувати ручку, ци чуєш мене, Васи'?.. Дбай про своє здоров'я, воно кволеньке... писанина вже не для тебе... ти самотній... знайди собі якусь жінку, стане легше... тут є, чуєш, будинки терпимості... якщо не хочеш упадати за жінками, бо се певна трата часу, то дівчата з будинку тебе радо приймуть... перед ними не треба загравати... ти ще чоловік — і маєш потреби, хіба се зле, чуєш, що ше-с не скаправів і не висох, як старий пеньок?

Після таких відвідин приватного бісика, а їх було більше, ніж тут описано, його куля тривоги розросталася до циклопічного

розміру. Він гнав її, мучився і проклинав, але вона лише глузливо реготала, відповідаючи новими атаками бажань і спустошення.

42

Не було ні світла, ні темряви. Ні білого, ні чорного. Важкий безколірний анабіоз. Не було бажань, лише нервовий дріж. Лікарі радять приймати борні ванни. Микола Шухевич знову матеріально допоміг, і Стефаник поїхав у чеські Піщани.

Спочатку стало краще, як завжди в нього бувало зі зміною шкіри довколишнього середовища. Тут було багато калік у візках. Йому здавалося, що вся юдоль сліз і печалей перемістилася на цей курортник. Втікав до білого, а його переслідувало чорне. Мав досить смутку і звиродніння душ у своїм царстві, щоб терпіти навколо парад фізичного каліцтва. Нерви не витримували.

Білого не було ніде. Йому ставало гірше. Мати спочивала в землі. Із Євгенією щастя було неможливим. Скаржився Ользі, його найщирішому оборонцю від розпачливих енергій. Може, то кінь із його дитячих фантазій перекинувся — і став його подругою, а відтак дружиною?

Я вже тут так свої нерви роздражнив, що далше не витримаю. Дрожання м'язів часом такі сильні, що я, як черв'як, підлітаю з постелі на лікоть висоти.

Треба відбути лікування. Як медик, знав, що борні купелі дають гомеопатичні порції неспокою, особливо спочатку. Треба витерпіти, ачеї він не дитина, а чоловік! Але не мав сили додатково переносити будь-які нові страждання.

...він у ванній, наповненій лікувальним розчином, — рідини спершу небагато — потім вона сягає пояса, чорні хмари над

головою годні придушити його — рідини по груди — вона не лікує, а нищить; ви казали, добродію Ніцше, що нас робить сильнішими те, що не вбиває, але я вже напівтруп, а ви, відай, у могилі, не витримали-те кінських доз свого відчаю, то вже не порадите мені, як жити далі, — вода підкрадалася до шиї — зараз його заплеснуть ці хвилі — се не борні купелі, а світові навколородильні води, що змивають на своєму шляху і біле, і чорне, залишаючи смужку світла, — може, се плацента праматері, що оберігає тебе від надміру світового бруду... може, невеликий шанс на одужання... магічне сяйво і біла оболонка тих слів, які ти породив і які залишаться після тебе — ти, творячи в родильних муках слова, сам мусиш вічно поновлюватися...

У середині липня 1901-го року Стефаник, не долікувавшись, залишає Піщане. Знову їхав до друзів, на цей раз до Мартовича. Але йому здавалося, що їде в нікуди.

Нового народження, на яке сподівався, не відбулося. Писати не міг також.

Астенічно-депресивний синдром? (але ж іноді приходила енергія молодих літ). Куля тривоги захопила над ним владу? (проте було так, що відчував злиття із природою і собою). Не міг писати, втративши сенс існування? (все ж писав, викидаючи створене). Почувався рослиною, а хотів бути творцем свого царства? (власне царство в нього не було пов'язане зі стосиками нових виданих книг). Нікого і ніщо не любив після матиної смерті? (любив, бо інакше б не витримав; життя в нелюбові для нього було рівнозначне смертельному присуду). Розчарувався в літературі? (після першої слави, що до нього прийшла? Це було б зашвидко). Може, тужив за Краковом, не признаючись у цьому навіть собі? Про людське око лаяв «механічність» міста, а насправді приріс до нього? (по-справжньому він уже не міг прирости ні в Кракові, ні в Русові, ні у Відні; всюди було щось не так).

Словом, чимдуж утікав від себе, у душі розуміючи безнадійність цих спроб.

...але всередині вже визрівали перші паростки самопримирення. Процес був болісним і хвилюючим... могло здаватися, що ти, Василю, уже впійманий у прокрустовий капкан... може, так думали всі друзі і знайомі, крім Ольги... її стоїцизм слугував милицями для тебе... певно, це мама випрохала тобі своїми молитвами цю героїню-Гамораківну...

Важкий безколірний анабіоз скинув з очей чорну пов'язку. Поволі почали проступати перші кольори... ще нечітко й несміливо... Принаймні він уже міг розрізняти чорний і білий.

43

Слова збунтувалися. Вони не хотіли сплітати свої голосні і приголосні в ритуал. Спершу він думав, що це тимчасове похмілля. Гадав, що слова кокетують, мов жінка з бісиками в очах. Припускав, що перевіряють:

скурвиться чи ні
кришталева чара, срібная креш
бути чи не бути
пити чи не пити — все помереш

Метафізична королева відклала його слова у дванадцятку шафу. Вона акуратно позбирала їх, прищипивши незримою застілкою.

Слова любили його. Голосні заридали. Приголосні пробували зчинити бунт. Глумливий сміх королеви заморожував і плач, і гнів. Все було марно.

Проте, врешті, змилостивившись, королева підбадьорливо помахала його словам рукою:

— Се ще не кінець!

— А його промови? — ображено просичало «с».

— Він стане галицьким Ціцероном!

— А його листи? — прошелестіло «л».

— О, він залишається не гіршим від Сенеки...

— А його пісні? — покірно протягувало «і».

— Навіть Соломія, дарма, що оперна дівка, буде цікавитися, які пісні він любить...

Букви більше не сміли запитувати. Нарешті «к» зважилося:

— А коли він почне... знову... писати?

— Се не стосується тебе. Чекай!

«Чекай!» — відлунувало в механічних буквяних серцях.

«Чекай!» — каменем гатило в його мозку.

«Чекай!» — доносився звідусіль злостивий сміх королеви...

44

Після Великодня Семен Стефаник одружився з русівською дівчиною Марією Луцик, молодшою від нього на кілька десятків літ.

Ще перед одруженням про батькові наміри йому писали до Кракова брати.

Відчув ненависть до батька. Ще не захололо мамине тіло... старий самець... хоче, аби господарка не розпалася... йому вічно мало... Це блюзнірство над її пам'яттю!

Писав до поміщика Теодоровича, щоб відмовив батька від цього... Ще якби старша жінка... а так... вона, кажуть, молодша навіть від нього... може, приїхати і збездити батькову наречену?..

може, підпалити його статки?.. молода не вийде за бідного, що годиться їй у батьки...

Прошу йому сказати, що приїду на його шлюб, і викопая труну нашої мами, і покладу її на воротах церковних, і нехай пан молодий і панна молода перестрибують того дуба і трупа, і нехай цілуються.

...ось приїжджає — і плює йому в лице. Або перекидається матір'ю — і душить старого руками його молоді жінки під час їхньої першої ночі... ні, мама би не зробила такого... але його ноги вже ніколи не буде в Русові, ні-ко-ли!.. для нього нема батька... він – сирота...

Батько писав йому до Кракова, одержимий своєю правдою:
Люба дитино, я не знаю, але ти чогось на мене гніваєшся, через яку причину. Може, за те, що я газдюю і працюю як ніч, так день, а ви, діти мої любі та й милі, на мене таку немилість взяли, що серце моє не може того стримати.

...Снилася мама. Говорила з ним. Казала, що все життя любила і боялася свого чоловіка. Він приходив до неї, такий голий і страшний, із чепігами плуга замість рук, і питав, чи я тямлю їхнє залицяння. Ми були молоді, так борзо все сталося — і народилася Марія, а потому ти, Васильку. А він, голий і худий, все ходив полями із плугом... Він засівав землю, сину. Він інакше не міг. Ти також сієш, як батько. Але букви... Прости йому, сину, — і я прощаю...

Біль від батькової зради втихав. Але повільно і багато років.

45

Попри ірраціональність кохання, він також не міг обходитися без Ольги, бо вже більше десятка літ як вона, найперше

в листах, стала його сповідником. Найближчою людиною. Ще в червні 1899-го він писав у листі до Ольги Кобилянської:

Треба мені на мій волос буйний такої долоні, аби вона спивала з голови всі мої несупокій, непевности і безнадійність.

Йому пасувала одна така долоня. Євгенія Бачинська померла, Софія Морачевська могла бути лише другом. Ольга Кобилянська теж, хоч вона фантазувала в деяких листах до нього про їхні нічні пестоці. Він, відповідаючи делікатно, навіть філігранно, остуджував її неспокій. Соломія Крушельницька також виявляла знаки пильної уваги. Але ні письменниця, ні співачка — з їхніми небуденними талантами і великими амбіціями — не могли б серйозно претендувати на роль єдиної чи принаймні першої.

Чому? Він був доволі авторитарним та егоцентричним. Хоча це було приховано за шаром інших якостей та рис характеру... У Стефаникові генетично відгукувалася не лише мати, але й батько. А співіснування двох творчих особистостей під одним дахом завжди породжує багато проблем, особливо, якщо вони подібні...

Після смерті матері в одному із листів до Ольги в нього виверється:

Мені все приємно писати до Вас і мило читати від Вас листи. Ви пишіть, що хочете і як хочете, але пишіть, бо Ви тепер такий чоловік, що стоїте коло мене найближче, від родини навіть ближче.

Василь Стефаник не витримував сам себе. Самотнє життя було би для нього непосильним.

Євгенія Калитовська заміжня. Донжуанських рис він мав небагато, бо надто цінував духовну сторону стосунків. А якщо йти далі — йому була необхідна жінка-мати, жінка-соратниця, жінка-сателіт. Саме такою була Ольга Гаморак.

Якби навіть Стефаник став жити із Євгенією Калитовською, то різні сторонні фактори (осуд людей, муки сумління, побутові

негаразди) цілком могли б перетворити їхнє кохання на відчуття трагічної помилки. І як тоді жити далі? Зрештою, у людей складається доля так, як повинна була скластися. Незважаючи на романтичну вуаль припущень і версій...

Отже, Ольга, Ольга і ще раз Ольга. Тим паче, що він належав до того типу людей, які завжди будуть більшою чи меншою мірою незадоволені своїм вибором. Можливо, через моторошного звіра всередині, що постійно вимагав жертвовної крові страждань. Той моторошний звір або приватний невроз ніколи не буває вдоволений, бо його осердя — це фікція ідеального «я» і порожнеча там, де мала би бути стійка і світла самоповага. Якщо якоюсь мірою невроз робив Стефаника письменником

— вплив неврозу на творчість є надто дискусійним питанням —

то, з іншого боку, він постійно збирав щедрю данину не завжди обов'язкових страждань, котрих можна було б уникнути лише з кончиною червоного звіра всередині. Терплячість, любов і навіть жертвовність Ольги сприяли певному оздоровленню Василя як людини.

46

Куля тривоги трохи вгасла, лишаячи туск. Її гасила Ольга, вглядаючись у його пульсуюче серце. Її спокій і любов покривали його відкрите безшкіре серце тонкою плівкою захисту.

...так довго пестилися нещодавно — вона нічого не боронила йому — і сліпуча близьна її тіла поволі заморожувала тривоги. Коло неї і її відданих любовців забував про трагізм світу, на який його безшкіре серце дивилося із незмигнутою мужністю. Між світом і ним вона стала посередині, прикриваючи його, як колись

мати Оксана. З нею був і чоловіком, і хлопчиком, і всезнайком, і беззахисним, надвразливим і невразливим...

Розумів, що не має права її втратити. Мучився. *Тяжко тому жити, хто пари не має*, а як же... як Євгенія? Може, вона передумала, а він, одружившись із Ольгою, ніколи про се не буде знати, *а ще тяжче тому, ох, хто двох кохає*, дві жінки, дві сестри тягнуть його душу в різні сторони, а він, двоєдушний, розчахнутий ними. А він похитується, мов лялька, іноді вже нічого не відчуваючи, крім нервового пронизливого болю в грудях.

Знав, що робить зле. Знав, що се безсердечно стосовно Ольги. Але нічого не міг вдіяти із собою. Чим більше забороняв собі ще раз поговорити з Євгенією, тим більше машинально готувався до цього.

Приїхав до Трійці блідим і вихудлим, подібним до скелета, що доводилося колись роззирати під час краківської науки. І — з моста у воду:

— Генцю, ти не передумала?

Вона не чекала ще раз такої тортури. Це була відповідь зреченої:

— Не можу, Василю. Ти се знаєш.

Хвилинка мовчанка тривала вік. Він передбачив таку відповідь. Але біль, не питаючи, одразу пронизав груди. Він похитнувся.

— Тоді я одружуся з Ольгою. Ти дозволяєш мені?

— Буду щаслива, коли се зробиш.

Їхні очі водночас засльозилися. Йшов геть, бо далі щось казати і розпитувати про її життя не міг. Він став вільним.

...а якщо би вона згодилася, Василю? Що би тоді було? Як Ольга? Що би ти тоді робив, нещасний?..

Бачився з Ольгою дуже часто. Нічого не казав про свої навідини до її сестри... Пощадив. Чи вона про се знала? Можливо.

Одного разу в Тернополі, коли вони обоє гостювали в її сестри Ганни, Ольга прошепотіла:

— Васильку! Я чекаю твою дитинку...

Він довго мовчав. Нарешті сказав, що треба поспішати з одруженням.

Прошу вас не розголошувати нічого, бо я хочу оженитися так, аби всі забули язик в роті.

Кров, що відхлинула від її лица, знову поверталася. Молода жіноча кров перемагала все.

Попереду були весілля і шлюб.

47

Коли Василь уже оженився на її сестрі і пройшло кілька літ, у 1906-му році Євгенія Калитовська померла від запалення мозку.

Вона ніколи не шкодувала, що не покинула свою сім'ю, принаймні свідомо. Але не було такого дня, щоб не згадувала про нього, не слідувала за написаним ним і про нього. Тоді ставало трохи легше, бо здавалося, що то Василь поруч, а не безплотні словесні скупчення його духу. Але щось точило її, не давало спати ночами.

...перед його весіллям із сестрою Ольгою снився великий чорний чоловік чи то із золотою палицею, чи царським жезлом. Вона лежала на якійсь галявині. Навколо темніло. Збиралося на зливу. На голову почали падати перші краплі дощу. Вони були гарячі, мов розплавлений метал. Великий чорний чоловік бігав навколо, а вона не могла поворухнутися. Нарешті він почав лютитися, щось кричав. Вона не могла відповісти. Від страху втратила мову. Великий чорний чоловік кілька разів устроїв палицю в її тіло. Дивно, але болю вона не відчувала, задоволення теж, наче це була не вона. З її тіла витекла тонка цівка крові.

Великий чорний чоловік раптом почав судорожно ридати, заламуючи руки. Вона пробувала встати, щоб витерти йому сльози, але не могла. Злива обминула галявину. Стало ясно і сонячно. Великий чорний чоловік зав'язував свої очі пов'язкою із непроникної матерії. Він зойкнув: «Я здурію від сего світла! Воно осліпить мене! Допоможіть!»

На його весіллі було дуже важко. Хоча навколо панувала атмосфера веселощів і були присутні відомі у всьому краю люди, Євгенії хотілося ридати. Вона раптом подумала, що Василь буде спати з її сестрою, а з нею... ніколи... вона так і не зазнає того щастя, коли спиш із тим, кого любиш... Євгенія густо почервоніла й озирнулася. Нібито ніхто не стежив за нею, окрім її чоловіка, теж Василя, що, навпаки, був таким веселим, начебто з'їв сто пудів якоїсь смішинки. Крадькома вона зиркала на весільну пару. На Ольгу менше, бо вона була такою щасливою, аж світилася. Євгенія згадала загадкову фразу зі свого сну: «Я здурію від сего світла! Воно осліпить мене! Допоможіть!»

Потім глянула на молодого. Його застигле лице нагадувало якусь античну маску. «Боже, він скільки пише про різні почуття, а сам як... як Сфінкс... нічим його не проб'єш... вже все забув... такий самовдоволений...» Зловила себе на тому, що в сю хвилину вона його... ненавидить. Від змішаних почуттів Євгенія почервоніла вдруге. Цього ніхто не помітив. Окрім її мужа. Але він не рахується...

Проте молодий спостеріг нервові позирки Євгенії. Пережив двоякий стан. Болісно тьохнуло серце... бідна моя пташечка... Але з іншого боку душі закрадалася зловтіха... най має... а що вона хотіла?.. Він віддав їй *все світло*, і тепер йому однаково... Ольга жертовна... вона теж любить його... *ех, направо, наліво, щоб серце не боліло!*

Коли почалися танці, молодий перший відтанцював із молодою, а на другий запросив чужу дружину Євгенію. Вона

почервоніла сьогодні втретє. Якби ви знали, як це... мати поруч жінку, яка любить тебе і ти вже прив'язаний до неї... і хвилюватися, мов штубак, кладучи руки на плечі чужій, але такій своїй, рідній... не сміли говорити... здавалося, що в залі така тиша, як травневе передгрозя... після танцю ще раз щось хворобливо і так боляче — Боже, так боляче! — задзвеніло в душі... і обірвалося.... Бам-бам-бам!

Так на власному весіллі Василь Стефаник зустрів подружнє життя і поховав своє кохання. Ніхто цього не зауважив, не відчув, окрім Євгенії. Всі веселилися, а вона сиділа, як закам'яніла.

Справжнє горе не завжди здатне до сліз.

48

...Степи і чорноземи, священний Дніпро і гортанні жіночі голоси...

...українське серце, золотий перетин і колиска мови...

...зле, що пишеш діалектом... але єдина душа повинна мати різні руки...

...іноді здавалося, що наддніпрянці більше цінують твою творчість, ніж галичани...

...вони такі привітні: пане Стефанику, не покидайте, пишть, пане Стефанику, ми потребуємо вашого слова...

...а звідки мені взяти те слово, мої дорогі, коли всередині все спалено?..

...а вони своїї: так, як ви, пане Василю, ніхто не скаже, ви, пане Василю, великий артист пера...

...тяжко було мені слухати сі похвали, ніби хтось тогди накладає на мої плечі важкі міхи, які я повинен двиганити до кінця своїх днів...

... ви є, пане Стефанику, справдешнім наслідником Франка...

...мені так робилося встидно... я паленів від того, що чую нібито щось незаслужене... адресоване комусь иньчому в моїй подобизні... ніби слова *Василь Стефаник* стосуються якогось чоловіка, котрого добре знаю, але не настільки, щоби приймати на себе його хвалу і докори...

...хотілося щось написати, але... тьохнуло й обірвалося...

...пишіть, пане Стефанику, пане Василю, пане Семеновичу!...

...пустка і жаль, що вони так вірять у мої писання...

...ви ще подаруєте нашій літературі справжні діаманти, — оптимістично каже Коцюбинський, обіймаючи його за плечі;

тільки не лінуйтеся, як я, — додає (жартома чи всерйоз?) вусатий Самійленко;

і не ставайте модним, бо мода для письменника — це зашморг, — тихо додає пані Лариса Косач...

...про що ви говорите, мої дорогі вусаті чоловіки і жінки з гортанними голосами, я смертельно перевтомився...

49

Розпочалося подружнє життя. Господарство Кирила Гаморака було занедбане. Багато виніс на своїх плечах цей терпений чоловік, що відіграв майже містичну роль у житті Стефаника. Замолоду став удівцем. Потім померли його три сини. Смерті переслідують старого Кирила, мовби насміхаючись над його терпінням і вірою.

...як витримати це? де шукати опори? в народів? але ж насправді ніхто не здатен розділити чуже горе... люди — це окремішні шкалочки сонця або гримаси місяця... вони народжуються, щось прагнуть, кудись біжать... і сей трагічний політ перериває

смерть, як його дружини і синів... ще дочки тримають на світі... але хочеться самоти і покори... якась невідома йому раніше байдужість, глибокий холод, вищий за його ество, обволікає і тисне, душить, заморожує...

Віддав в опіку свій дім чоловікові дочки Олени. Проте на початку нового віку зять Іван Плешкан теж помер від зараження крові. Дочка бунтує, займається спиритичними сеансами, ридає, але все марно... А в автобіографічному нарисі «Серце» Василь скаже: *«Поет, що заскоро вмер»*. Кирило розумів, що газдівство потребує рук, не обтяжених роками і втратами.

Василь поволі заспокоювався. Він так багато пережив, що сам не знав, як зумів це витримати.

...а був такий час, що мордували навіть думки про самогубство. Він топив їх у горілці і розчиняв у творах.

Тому тиждень я дістав нервовий напад коло стола, по нападі прийшла сильна депресія, і я несвідомо перележав на столі кілька годин. Потім не міг-єм ходити і опанував мене шалений страх,

— писав ще недавно в листі до нареченої. А про те, як думав про кулю в лоб? Се родове, давнє, незбагненне... Воно приходило, як фатум, і відходило, як смерч, що полишає після своїх відвідин спустош і ніщоту...

Здавалося, що цей чорний згусток зник назавше, розчинився в сімейному затишку, Ольжиній доброті й жертовності. Він працює фізично, не пише, перестала боліти голова. І раптом — невідомо звідки і навіщо чорний згусток поволі наростає. Душа обволікається безнадією. Все навколо втрачає кольори. «Повіся!» — шепоче згусток із одного кута. Він працює, як заведений. Він бореться. Стає так тихо й урочисто. Раптом, як ніж у серце, з другого кутка: «Застрелься!» Холонуть руки, не тішать дитячий сміх і Ольжина відданість. *Хай святиться ім'я Твоє, хай прийде царство Твоє...* Твоє, а не моє царство... Бо Твоє царство є досконале і вічне, а моє крихке...

І знову звідкись беруться сили і з'являється надія. Він прокидається о четвертій ранку і починає розкручувати корбу свого газдівства, що потребує такого щоденного ритуалу. Бо се святе. Так робив його батько, так робитиме і він.

Має дітей. Семенко народився невдовзі після їхнього весілля. Назвав свого первородного сина на честь батька. Так повинно бути. Він замирився з татом — і стало легше. Згадував, як дедьо носили колись його, малого, на руках — і він відчував гордість, що став ближчим до неба, і спокій. Батькові долоні були теплими. Вони захищали від зла.

Недавно Ользі казала про нього її сестра Олена:

— Всюдисущий, всевидющий.

До всевидющості йому далеко, але робота по господарству відволікала від смутного. Має для кого жити. Відповідальність наростала. Вони вже чекають на другу дитину. Ольга хвороблива, не може так працювати, як колись його бідна мама. «У тебе інтелігентська кістка», — зчаста жартував. Дружина загадково посміхалася.

...якби не моя «кістка» і не моя терплячість, де би ти зараз був, Васильку коханий? Ти потребуєш великої доброти і повного розчинення у твоєму царстві і твоєму світі. Мордує мене, що ти не пишеш, але ліпше не пиши **так**, бо, як каже мій тато, вмереш. Знаю, що тобі тяжко бути газдою. Розумію, що се є певна жертва заради сім'ї. Мене не раз лякали, що ти будеш ганятися за іншими спідницями, але я тебе ліпше знала... Тобі треба багато любові, тепла і впорядкованості. На тебе не можна тиснути, бо тоді ти чиниш опір. Інколи навіть той опір є безглуздим. Ти маєш усе вирішувати сам, мій мужу. Насправді ти подібніший до свого батька Семена, ніж може тобі здаватися. Щоправда, ти ще перейняв мамину м'якість і доброту. Так багато намішано в тобі суперечностей, що можуть збити з пантелику того, хто тебе мало знає... Коли ти не маєш роботи, то не можеш всидіти на місці. Тоді

швидко ходиш, мовби від чогось втікав-їс. Ти справді втікаєш від якихось еріній з чорними собачими мордами і крилами кажана, що мордують тебе. Деколи мені здається, що вони із тобою невідступно... навіть тоді, коли ти смієшся і передаєш усім свій веселий настрій. Який ти тоді прекрасний, як молодий цар!

Буває, що вернешся зі Снятина, швидко полагодиш справи і за обідом розповідаєш про це. Звичайне, буденне стає після твоєї оповіді чарівливим, ніби ти торкаєшся до нього частинкою мольфарських обладунків. Хочеться тоді жити твоїм сприйняттям кожної миті, ловити кожний рух твоїх рук, кожен блиск твоїх очей.

А буває, що ти роздратований. Тоді, Васильку, коло тебе навіть тяжко стояти, хоч ти і мовчиш. Тебе тоді всі, крім мене, остерігаються. Ти усамітнюєшся, а я знаю, що се шкідливо. Тобі треба виговоритися. Часто ти говориш про те, що влютило, не зразу, а значно пізніше. Або я відтак догадуюся, що було причинком твого гніву. Ти такий тонкошкірий, мій рідний, аж безшкірий. Тебе може поранити дрібниця, на яку ніхто не зверне уваги.

Вчора, приміром, ти побачив у Снятині стару жебрачку. Вона співала «Заграй ми, цигане старий». Ти став коло неї. Спитав, чи знає слова до кінця. І коли вона співала *«збуди ти всіх, що вже земля навіки покривала»*, тобі стало зле. Ти дав їй гроші. Пішов. Справи залагодив добре. Але приїхав печальний, аж темний. Відмовився від обіду. Мовчав. Тільки перед сном сказав мені, що тебе вразили слова із пісні жебрачки. Я допитувалася, що саме, адже ти знаєш ці слова.

— Слова знаю, але тих не знав.

— І чим вони тебе так вразили?

Ти довго мовчав. Я не сміла говорити теж. А потім:

— Воробкевич думав так, як і я...

— Як, Василю?

Знову мовчанка. Вона ставала нестерпною. Я згадала, що там цигана просять: *«Заграй, старий, отую піснь, що то колись співала // старенька ненька, як мене в колисці колисала»*. І все водномить збагнула...

— Ну... що можна піснею оживляти близьких покійників...

— Але ж ти розумієш, що се неможливо, — я згадала маму і своїх трьох братів.

— Розумію... ліпше би я не чув сих слів...

— Чому?

Ти мовчав.

— Бо знову починаю вірити, що се можливо. Не розумом, Олю, а своїм дурним серцем...

Я не знала, що відповісти тобі. Лише гладила твоє волосся. Ти поволі заспокоювався.

Але я щаслива, бо живу з тим, кого люблю. Не знаю, чи готова-м до всіх випробувань долі. Але зроблю все, що зможу, щоб тобі і дітям було добре...

50

У Стецевій була знаменита корчма Берка Айзенкрафта. До речі, одразу після церкви туди часто сходилися селяни погомоніти про життя-буття за гальбою пива або келишком-третім горілки. Молодий Гамораків зять не міг пропустити такої нагоди.

Зчаста він заходив до корчми на пиво. У маленькій окремій кімнатці прислухався до селянських розмов. Вони були про одне і те ж: тяжко жити. Здавалося б, що після Кракова і кількох літ подорожей від одних друзів до інших він мав би відчужитися від селянського світу. Сказати, що цього ніколи не відчував, — сказати неправду.

...ти ж не зрушиш гору, Василю. Вони мають своє, а ти своє. Краків тиснув на тебе механічним обручем, але ти таки полюбив його. І почав роздвоюватися. З одного боку, міський молох манив, засмоктуючи кав'ярняними бесідами і пародійною свободою. З іншого — не полишало відчуття, що тут кожен крутиться, як лялька на шнурочку, а ляльководи нема ніде... *Я ходжу з Морачевським по артистах і артистках. Всі вони трохи нудні. Жінки бояться діти родити, хлопці бояться товпи — відважні. Говориться багато о голій душі, ще радше о голих жінках, а найрадіше о нічім.* І ця порожнеча поміж кам'яними мурами опам'ятовувала. Згадувалися сільські поля, тяжкі, але справжні відчуття, відсутність кривого дзеркала, що непомітно нависало над Краковом...

Добрий Берко відвів йому окрему кімнатку. У тому вузькому просторі почував себе керманичем якогось дійства, що відбувалося в корчмі. До нього доносилися вся драматургія мужицьких бесід, мов гладіаторські бої. Там було багато веселого відчаю, п'яного надриву і ненависті. Ці бесіди були подібними в Русові і Стецевій, Серафинцях і Балинцях. Мінялися імена, були трохи іншими прізвиська і прізвиська, але суть — одна. Герої просилися на папір. Він не міг покликати їх туди. Не мав сили.

Зате не міг часто стриматися — і покидав свою корчмарську келію.

...зараз він вийде, селянський король у багряній мантиї, і порадить їм, як жити і що робити далі. Він підбере такі слова, що потрясатимуть їхні зашкарублі і недовірливі душі. На кожне їхнє запитання він знаходитиме відповіді. Кожен їхній жаль і біль за змарнованим щастям він огорне магічною мантиєю. Кожну їхню скаргу він вирішить. Вони почнуть йти й йти за порадою до нього. Спершу із найближчих сіл, потім — із дальших. Спочатку із ближніх повітів, потім — із дальших. А потім — з усієї австро-угорської Галичини. Він не впадатиме ні в горди-

ню, ні у відчай. Творець наділить його залізною душею і сталевими нервами. Йому будуть непотрібними їхні подяки і кумиропоклоніння.

Бо він любить їх. Бо він не мислить без них своєї долі. Бо він їхній заступник і оборонець...

51

...Їх тисячі, десятки тисяч. Вони йдуть без ліку. Їхні лиця, перекривлені гримасами ненависті і страждання, потворні. Вони чекають від нього порятунку. Важко бути селянським кумиром.

— Пане посол, у мене сусід хоче відобрати землю...

— У мене здохла корова, пане Васи, нема чим годувати дітий...

— Чуєте, паночку, я вже не годна-м жити з тим піяком! Хтіла-м го втруїти, а йму хоть би шо!

— У нашому закутку живе босоркані, її тра судити, бо мій чоловік ходит до неї кожного вечора...

Його мужицька мантия зачервонілася від сорому. Кричав на них, ніби вергав громом і блискавицями.

— Ви є нікчемне дранте! Пияки! Курви! Христопродавці! Ви не вартуєте ліпшої долі!

Зривався зі свого трону й упритул підбігав до них. Там жаріло, як у полум'ї змарнованого щастя. Так лютився, що аж білили зап'ястя. Тоді переставав бути втіленням терпеливої любові. Хотів утікати від них, щоб не видіти цих спитих і з'їджених нуждою парсун. У Відні чистенькі вулички і причесана любов.

Дорога втечі світилася привабливим парубком-місяцем і шепотіла:

— Не будь дурним, Василю! Вони живуть, як польові квіти. Б'ються і миряться, проклинають і цілують. Завжди на лезі.

Вони не обтяжені найменшими нормами ні культури, ні навіть елементарної стриманості. Ти не проживеш за них. Мало тобі клопотів? Ти надірвався через них і не можеш писати. Ніхто з сих рабів власних інстинктів не скаже тобі потім доброго слова, хоч розіпнися!

У парламенті можеш говорити про них... Але безпристрасно, із статистичними даними, як про рутенську біомасу... Для чого тобі ці мужицькі віче, ці безперервні аудієнції із тисячами хлопів і бабів? Ти завше когось просиш про них. У тебе всі вони родичі, свояки. Спершу ми думали, що ти береш за се гроші. Тішилися, що порозумнішав. Бо в кожного свій гешефт.

Але виявляється, що ні! То-смо всі реготали із сего, перепрошую, мужицького Бетховена! Ти, нездоровий безсрібнику, маєш троє малих дітей! А знаєш то, що твоя Ольга вже серйозно хвора і їй треба лікувати? Вона ще не признається тобі, але се недовго...

Тікай із цього мужицького світу, доки не пізно! Маєш зараз найліпший шанс. Такого потім не буде, пане после, не буде, Василю, не буде...

Бог покарав Мойсея за сумніви. Але ж він не Мойсей... Він лише син Семена Проданового із Русова... Вони йдуть і йдуть. Одні змінюють інших. Одна біда поганяє другу. Се не новели писати на Любеча, 38 у Кракові... Їм до сраки твої новели... Букви не нагодують і не заспокоять...

— Пане посол, ондечка мама вмирають, а я не маю за що кликати дохторів...

— Брат розбив-ми голову за межу, пане посол...

— Моя жінка ходит до сусіда, бо я слабий...

— Нині мене син вдарив кулаком у лице...

— Вчера дедьо втопив свою дочку...

— Завтра повіситься мій брат...

— Через тиждень нашого сина возмут до войска, а там йому — амінь...

— Сего року я мушу виїхати до Канади... Слаби-їм, може, згину в тих світових водах...

Хрестився. Його мужицька мантия зблідла, як лиця утоплеників або вішальників. Повертався із дороги втечі:

— Дякую тобі, Боже, за мій льос...

Якийсь хлоп поцілував його руку:

— Ви спасли мою душу, пане Василю...

— Не кажи мені *пане!*

Як ошпарений, виривав руку. Той цілунок пропікав йому серце.

Сутеніло. Стефаниківські села стихали, як породілля, що не може розродитися любов'ю. У снах вони сміялися, плакали і сподівалися.

Як містичний мольфар, ще довго чаклував над їхніми просьбами і зойками. Ольга і діти спали. Навколо було чорно, як нічний колір його мужицької мантиї. Запах самоспалення причаївся в третьому кутку.

Уже знав, як допомогти... там буде просити, тут скористає посольським званням... Деінде покарає винних... когось присоромить... комусь дасть грошей зі своєї кишені...

Світало. Він не може послухати шепоту парубка-місяця. Бо се означатиме, що їхня остання надія зломиться, як тріска.

Його мужицька мантия ставала білою, як перша дитяча віра...

52

— Він уже одружений і, здається, щасливий. Принаймні трохи заспокоївся. Виступає із промовами, відроджує вічевий рух. Перестав писати. Виділа-м його кілька разів із сестрою. Вже

мають хлопчика. Він дивиться якось мимо мене. Ніби говорить, навіть жартує, а дивиться мимо. Чи то всі чоловіки так швидко забувають свою любов?

Але що-м хтіла, те й маю. Най буде так, як є. Десь простудилася-м. Голова ми болить, аж лопає. Ніби я перебрала на себе всі його колишні болі голови і нервові токи. Мій муж добрий, не можу скаржитися. Але *(плаче)*...

...Василечку, мій рідний... *ек я мала хату білити, білити, а ти пішов инчу любити...* не буде в нас спільної хати... тепер вже ніколи... я ще, дурна жінка, надіялася на якесь диво... ніби — пробач мене, Боже! — помре мій муж або мене покине... але він ніколи не покине мене, я деколи ненавиджу його пригладжену мораль... або що ти прийдеш і витрутиш мене із хати силою... і кудись поведеш, байдуже, аби з тобою... я тобі відмовила, але зруйнувала сим себе... не знаю, ци тямиш се... якби ще не сестра, може би-м не мала сили відтрутити тебе... ти як той жрець, якому жінка не має права відмовити, особливо, коли він її любить... бо понесе тяжку покару, як я...

Зле себе почуваю. Здається, що зараз моя голова пукне надвоє. Нічого, не страшно, навіть... Але жаль мені за Василем. Ніхто не знає, який то жаль великий. Якби я була з ним, сего би не сталося. А так... мені ніколи не ходило о себе. Спеціально не шукала-м собі немочі, але сама не знаю, що таке з головою. Відай, то щось недобре, чує моє серце. Де ти, мій коханий, де? Оплакую тебе і себе, свою і твою долю. Вибач, сестро... Уже ніколи, Васильку, не скажеш: «Покинь чоловіка і ходи з дітьми за мною!» Я би, може, тепер вже і зважилася, але пізно... вже нічого непотрібно... не для мене і не для тебе щастя... се міраж... *не можу, бо ти отрута...* Щастя — се отрута? Нема того світла, що ти мені дав... лише темінь, темінь, темінь...

У 1906-му році Євгенія Калитовська померла від запалення мозку.

* * *

Стефаник сказав після смерті Євгенії:

— Вона мусила вмерти. Бо годі жити з такою бурею в серці, яку вона мала.

...Розум говорив одне, а серце — інше.

Почувши про смерть Євгенії, він захолов.

Його святкове внутрішнє тепло померло разом із нею.

Письменнику для творчої сили часто мало сім'ї. Окрім сім'ї, йому вже не було для кого жити.

Віче, пізніше посольська діяльність, промови... Нема Євгенії, нема літератури.

Але пристрасть до писання ще може повернутися.

Євгенії вже ніколи не буде.

Втім, вона, крихітна і рідна Генка, завше жила там, побіля серця.

Іноді снилася. Пестила, цілувала чи сварила — не мало значення. Бо в тих снах думав, що вона жива.

Його відмолоджували лише ці сни.

Все інше — старило і додавало літ.

Про се ніхто не знав, окрім нього...

1926 рік:

Євгенія Калитовська — мій найвищий ідеал жінки.

Він згадував про неї навіть у передсмертних конвульсіях.

53

Стефаник не любив гір. Може, через їхню близькість, а відтак збаналізованість. Може, через тоталітарну енергетику, що тисне на людей із трохи анархічною і хаотичною психікою.

Його душа водночас хотіла покірності і бунту, сваволі і примирення, творчості і мовчання. Гори структуровані, вони співзвучні людям із чіткою внутрішньою лінією. А Василя часто роздирали взаємовиключні бажання смиренності, ізоляції та завойовництва. Через те йому більше підходив степ, принаймні подібні до нього покутські простори.

Гори дратували Василя, вносячи своєю непорушністю тривогу в його мінливе і настроєве серце.

Також допікала хвороба ніг, у тім числі і звуження судин. Коли врахувати, що він курих, то, напевне, шлях до гірської вершини був настільки фізично важким, що затінював оглядини життя вниз, під хмарами.

Курих, бо мусив. Без нікотину його життя ставало безкольоровим. Нікотин трохи приглушував удари в тонкошкіре енергетичне поле письменника. Він був отрутою і парадоксальними ліками. Не хочеться співати нікотинні осанни, але існує такий тип курців, переважно із схильністю до ритуалізації, яким нікотин створює стійкий ефект плацебо, позбутися якого дуже важко. Бо це означає позбутися одного із найважливіших невротичних захистів...

Навіть рання хвороба ніг не спиняла Стефаніка. До куріння ще додамо постійні нервові стреси. Попри все, Стефанік не уявляв життя без куріння, як, зрештою, і без алкоголю.

Він часто пив. Алкоголь як стимулятор для писання... Особливий невротичний стан душі, кілька чарок горілки і куріння допомагали — звісно, із поганим впливом на здоров'я — зануренням у короточасний стан словесного шаманізму.

Значно пізніше, на другий день Різдва 1930-го року, права частина його тіла змертвіла. Причиною правостороннього паралічу він у малознаній примітці «Дещо із автобіографії» не без чорного гумору називає алкоголь.

Я маю тепер 60 років і доношу моїм приятелям, що не пригадую собі, щоби я в своїм життї був дуже сумний і нещасливий. Це може посвідчити мій наймолодший приятель др. Іван Подюк. Коли 8.1.1930 р. мене спараліжувала, кажім негарно, горілка, то один з моїх сусідів у селі, інтелігент, радив мені грітися на сонці. В січні це зробити було тяжко, і я сказав йому, що на кількість випитого алькоголю тепер треба б мені було зо чотири сонця. За мій непослух той інтелігент ще й тепер на мене гнівається.

Стефанік писав це після того, як поволі попустив паралізований бік. Окрім того, такий, майже кокетливий настрій впереміш із чорним гумором був банальним захистом від жаху безпомічності.

Алкоголь теж виконував для Василя підступну послугу. За дерев'їле сприйняття трохи відпружувалося, посилаючи на папір словесні сигнали, зіткані зі спостережень і власної психічної травматичності. Тим паче, що ніколи не напивався до безпам'яті, підсвідомо прагнучи забуття як маленької форми алкогольної смерті.

Після стимуляторної дози бачив усе об'ємніше і яскравіше. Бачив зворотню сторону багатьох нібито непримітних людей та життів. Ці осяяння не окрилювали, а обтяжували, будучи незмірно далекими від смороду поверхового оптимізму або чаду плиткого анекдоту. Але інакше не міг.

Я пустив свою душу у душу народну — і там я почорнів від розпуки. Його письмо надто близько підійшло до правди про людину. Ця правда була моторошною. Метафізична пастка цієї правди могла затягнути її речника в трясовину. Інтуїтивно відчуваючи це, хотів покинути писанину. Надто близько він підкрався до забороненої дванадцятої кімнати. Можливо, саме в тій кімнаті і відбувалися — вогнем табуйованої правди — ритуальні спалювання...

Приходили різні політики. Майже кожен вів поперед себе офірного цапа, уквітчаного бантиком. Бантики були різнокольоровими. Цапи і цапенята нагадували ресторанных швейцарів із лубковими метеликами на шиї. Оркестра грала пустотливу мелодію. Співачка із кабаре затягувала: *«Ой, що ж я по Львові нахо-дивсі»*. Один громадський діяч, що палко, як воду після перепою, любив свою вітчизну, підспівував недолугим, знічено-розбещеним баритоном: *«Ой, що ж я у Львові надививсі»*.

Львів був мультикультурним і культявим. Примруженим старим котярою, що не змирився із відходом молодих літ. Василь дивився за цими порожніми карнавалами львівських політиків і думав, що у Відні ліпше не буде. *Сидит дівка на бальконі*, вона давно втратила честь, але набула щирого поклоніння перед грішми, *виставила ноги голі*. Колеги голосистого громадського діяча на очах творили Панегіричний Хор імені найяснішого цісаря. Бо якщо не любиш цісаря, то не любиш народ. Навіть коли не любиш цісаря, повинен бути дипломатом. Ти маєш казати, що думаєш про нього кожную хвилину, бо цісар хоче всім добра. Навіть коли ти декларуєш нелюбов до монархії, то повинен розуміти, хто і як наповнить твій гаманець. Ти маєш бути добрий із сильними світу цього. На словах можеш їх ганьбити. Вони можуть ганьбити тебе. Але насправді, курва мать, ти є актором. Тобі важко. Всілякі радикальні вар'яти — на щастя, їх не так багато — не хочуть розуміти ні складнощів ситуації, ні твоєї тонкої душі.

На імпровізованому кону прогулювалися тисячі забантованих офірних цапів. Це була їхня виставка. Кожен господар намагався продати свого. У крайньому разі обміняти на того, що ліпше би пасував йому до конкретного моменту. Це була справжня творчість: із єлейними посмішками, швидкими перешіпту-

ваннями удвох-утрьох, пристрасним хвилюванням і нервовим потовиділенням. Цапи міняли господарів, які чіпляли їм інші бантики. Очі кожного цапа залишалися надто невеселими. Але хто б на це зважав на сцені Великого Забуття?

Співачка кабаре хрипіла, аж захлиналася, *і стидно, і видно, як холера*.

Стефаник туди не пішов. Люди із цапами мусили це проковтнути. Це було їм неважко, адже пан Стефаник є лише артистом, він нічого не вирішує під час Розподілу.

Але ж... обізвався грибом, то неминуче потрапиш у борщ... Сцена Великого Забуття проковтує все. Навіть надривний ідеалізм і мистецьку погорду до крамарства. Невже вона і тебе проковтне, Василю? Зробить те, що не зробили Краків і кількарічні скитання, смерть матері і навколишнє царство дрібних шавок і п'явок?

Кін спорожнів. Вкотре перепродані цапи розійшлися в стійла до нових господарів. Запах цигарок та алкоголю висів, як верета. Навколо ні душі. Тоді з-за куліс на кін прокрався ти, Василю, довго вдивляючись у порожнечу. Порожнеча теж — будь спокійний! — вглядалася в тебе. Ти хотів зачаклувати її, а вона — тебе. Ви моцувалися, як два вороги-мольфари. Це тривало, може, секунду, може, десять літ.

Ти не виступав у віденському парламенті, але не міг і писати.

Ти зробив багато доброго для людей, але лялька млоїла тебе, вимагаючи задобрювати ту ляльку алкоголем.

Ти постарів за цих десять літ удвічі...

Вони йшли і йшли. Спочатку їх було мало. Вони прислухалися до його слів і порад у корчмі Берка. Спершу не вірили зятеві Кирила. Тобто не те, щоби не вірили, але ставилися з осторогою. Їх багато дурили: і влада, і авантюристи від еміграції, і свої. Не здурить лише земля. Коли на ній робиш, вона єдина віддячує. А потім забирає до себе, штири дошки — землі трошки, зілля зелененьке...

...їхнє екстатичне, майже релігійне ставлення до землі було зрозумілим. Іншої годувальниці в них не було. Земля лежала під їхніми хатинами, мовби розпластана і знівечена Велика Мати. Здавалося, що груди Діви-Землі — це груди архетипної Матері. Лоно землі народжує поживу для слабких світу цього, бо Мати завжди опікується слабшими. Руки землі після завершення циклу забирають до себе. Звідти моторошно посміхається інший, канібальський лик Жриці. Але він знову через якийсь час повертається життєдайним лоном...

Кирилів зять їздив у їхніх справах до Снятина. Таке було нечувано і невидано. Люди, може, він прикидається, нащо йому того? Казали, що він бере гроші за ці клопоти. Місцеві політичні діячі були переконані в цьому. Він вникав у земельні суперечки, лікував їхні недуги або, у важчих випадках, привозив зі Снятина доброго лікаря. Він любив дітей, що крали із голоду їжу, і покриток, які виховували дітей без батьків. Знедолених любив найбільше. Він, як сімейний психотерапевт, мирив родини, окремо розмовляючи з нею і з ним. Іноді сварився. Він був важким у гніві. Але — о Боже! — його лють не гнула додолу, не принижувала. Що не лікує залізо, те лікує вогонь. Його лють випалювала скверну їхніх душ.

Місцеві і довколишні діячі заздрили. Письменницькій славі — ні. Вони заздрили його *хитрій тактиці*. Я вам скажу: так

брати гроші, аби тебе ще і любили, може лише він, цей стецівський чортик! Се нечувано в наших краях! Добрий вишкіл він пройшов у мазуриків! Діячів тіпало. Вони хотіли грошей (багато) і любові (трошки).

Але коли ставало очевидним, що покутський Сфінкс не бере хабарів, вони розчаровувалися. Ет, дурний Стефаник, се нецікаво. Се не для нас... Ми — мудрі, ми — не ликом шиті.

...армія цих «ми» була упирською. Вона займалася селянським кровосмоком із маніакальною методичністю, на яку більш ніж здатна потолоч і шушваль, що мислить себе тими, які мають право на злочини і беззаконня, бо вони, бачите, вищий сорт, а мужики — нижчий; і хай не розкаже нам байок вар'ятський син Семена Проданового із Русова. Так було споконвіку, так є і так буде...

У січні 1907-го року цісарський уряд видав новий закон про загальне виборче право. В окрузі Заліщики — Снятин після балотування був обраний депутатом Володимир Охримович від партії народовців. Його заступником став Василь Стефаник від радикальної партії. У квітні 1908-го року Охримович відмовився від мандату. Депутатом до австрійського парламенту автоматично став його заступник. Він не дуже цього прагнув, на відміну від тисяч діячів. Гримаси долі...

Він зробився селянським послом, може, єдиним за всю їхню історію, скупу на радощі і щедрю на розпач. Став одним із відламків численних реінкарнацій Великої Матері.

56

Ще на початку свого побуту в Стецевій він задумав збудувати в Русові власну хату.

Господарський агрегат батька працював безвідмовно. Він заводився рукою і волею лише однієї людини, без якої все би пропало і скаправіло. Чи думав Семен про свою першу дружину, покійницю Оксану? Не мав часу, бо багато роботи? Забув за жагучішими ласками молодії Марії?

Думав, згадував. Але приймав це як доконечну зміну природних циклів: Бог дав, Бог забрав. Марія народила йому четверо дітей: Луку, Олену, Параску і Тетяну. Рідна сестра Василя Параска, не проживши дев'яти років із чоловіком, помирає теж. Мали кволе здоров'я брати Володимир і Юрко.

...таки висів над Стефаниківською родиною якийсь недобрый енергетичний жереб, якесть прокляття Басарабів... Родинні самогубства, ранні смерті, тягар несполучної спадковості за батьківською і материнською лініями найбільше відчував первородний син Оксани і Семена. А може, не слід демонізувати ці нещастя, може, то були лише фатальні збіги, невідповідне до важкої роботи здоров'я, слабкий розвиток тодішньої медицини, холодна і довільна космічна дифузія своїми молекулами — людськими тілами...

Батько придивлявся до життя сина — і знову змінював свою думку про нього. Така вже наша природа — часто буваємо ящірками, залежно від навколишнього кольору настроїв... Після Кракова він уже був махнув на нього рукою, мовляв, що візьмеш із вар'ята, промотує гроші, пише про мужиків, а про кого там писати, не скінчив науки, слабує і не знаходить собі пристанівку... Ведення сином стецівського господарства незмірно підняло його оцінку в очах батька... Обіцяв Василю 16 моргів поля і місце для будівництва хати. Слово Семена було залізним. Сам уже пристарав собі аж 180 моргів!

Край Русова з боку села Красноставці почала будуватися ця хата. Окрита бляхою, кухня, три кімнати, веранда — на той час це була хата для заможних людей.

Коли Стефаник став послом, то виріс не лише в очах батька, а навіть значно різнограннішої особистості — свого тестя.

...Кирила точили старість і хвороба, смерті дітей і близьких родичів. Багато пережив цей незвичайний чоловік. І тепер, старим, йому усміхнулося сонце: його дочка є дружиною посла, шанованої людини, у долю якої він стільки вклав тепла, ніколи не сподіваючись на віддаунки. «Олю, моя мила і дорога Олю», — довгими безсонними ночами шепотів поважаний старець, ридаючи від хвиль сентиментального розчулення, із якими нічого не міг вдіяти, бо вони мимоволі заплескували мозок...

Навіть зараз на часинку вмів ставати молодим, особливо перед гостями, яких завше було чимало. Жартував, тішився, розповідаючи різні історії. Це був ще один урок Кирила своїм дітям і внукам — як можна гідно, без верескливого жаху зустріти свій вік патріарха... А вони повинні передати цю науку своїм дітям і внукам. І в них житиме частка Кирилової мужності.

У 1910-му він помер. Померла людина, що, може, після матері справила найбільший вплив на Василеву долю. У якийсь період він був йому названим батьком. Він був батьком трьох дочок — Євгенії, Ольги й Олени — кожна із яких була дуже важливою, хоч і по-різному, для Василя в різні відтинки його життя. Він свого часу формував світогляд хлопця. Ридай, Василю, над ще однією смертю, яку тобі не буде чим заповнити...

Треба було переїжджати до Русова. У Стецевій уже нічого не тримало. На Кириловій могилі почали цвісти перші квіти...

Здавалося, що все село вийшло проваджати сім'ю Стефаників. Ольга подумала, що прощається зі своїм селом навіки. Її три хлопці весело сміялися. Переїзд був для них гарною дитячою пригодою.

Селяни на конях проваджають віз, на якому вони їдуть. Він просив їх не робити «побліки», але вони не слухали. Вони

проводжали посла чи людину? Громадського діяча чи свого Заступника? Одного і другого? Він не знаходив відповідей...

...А все ж його заливали внутрішні сльози. На суворому Василювому обличчі було непомітно, що його душа зараз відпочиває в катарсисному риданні. Він не раз сумнівався в їхній любові. Але нікому про це не казав. Він пам'ятав, що Творець покарав Мойсея за сумніви. А він був для них проводирем і захисником — і мусив бути упевнений, що виконує Його волю. А зараз бачив, що се було даремно. Стидався такої уваги, навіть боявся її, але сльози зворушення текли його щокими мимовільно. Так ще недавно плакав безсонними ночами його тесть, Кирило Гаморак...

Вже виднівся Русів! Ще не знав, що більше нікуди не переїжджатиме надовго. Це його останнє гніздо. Тут буде похований і він, і його дружина. Все повертається до кіл своїх...

57

Почував себе значно ліпше. Релігійне ставлення до матері і трохи месіанське до власної творчості переносив на довкілля. Десь потроху розчинявся болісний і надривний екстаз. Сімейна стабільність і турбота Ольги, примирення з батьком і часткове розчинення в селянських бідах послаблювали невротичні атаки підсвідомості і нав'язливі депресивні стани. Намагався не думати про те, що такий крихкий спокій канатохідця виторгуваний у Того, хто має ключі від мозку, ціною творчого регресу.

А ще Коцюбинський — переважно такий делікатний, аж до штучної солодкавості — додає тривоги. Мовляв, нащо вам та політика, пане Стефанику, ми чекаємо від вас нових потужних творів, подумайте над цим, пане Стефанику, Велика Україна стужилася за вашим пером, пане Стефанику...

Ніби він політик чи любить політику... У парламенті *не виголошував ніяких промов, бо мови парламентарні моїх клюбових товаришів за малими виїмками були такі скандальні, що я волів мовчати і встидатися лише за своїх, коли б не за себе самого.*

Відчуття сорому було одним із найбільших тортур його життя, ретельно супроводжуючи аж до кончини. У дитинстві — сором за знущання над його походженням, відтак сором, що пише не так, як би хотів, сором за заняття медициною чи нехтування нею, сором за почуття до Калитовської (і, певне, сором за її вимушену відмову), сором за поведінку батька, селян, парламентських товаришів. Потім — сором, що просить гроші в митрополита, сором за свої болячки. На жаль, у цьому соромі було занадто багато від того, «що скажуть люди?»

...Нам ніхто, окрім нас самих, не може ні додати, ні відняти самоповаги. Але наша підсвідома гординя і невротичне витворювання ідеального «я» як захисту від закинутості та самотності в космосі, байдужому як до наших радощів, так і до наших печалей, забагато на себе беруть. Людина не може постійно відповідати ідеальному автообразу... Звідси відчуття провини і сорому, змарнованості життя і депресивних станів, і ще багато-багато іншого. Трагедія руйнівного впливу ідеального «я» на нашу справжню сутність має безліч личин та відтінків...

Все ж громадська та особиста самореалізація боролася із тим, іншим, тіньовим «я». Це була боротьба, сповнена карколомного драматизму, коротких радощів і спалахів відчаю. Він усе життя вів поєдинок з собою.

Зміна вражень теж додавала позитиву. Один за одним народилися три сини: Семен, Юрій і Кирило. Двох було названо на честь їхніх дідів, одного — на честь брата. Він спізнав батьківські почуття.

Мав своє господарство. Змів божественний Краків і мандри чужими, хоч і привітними, хатами на осілість. Селянське

заступництво і віденське депутатство теж додавали відчуття причетності і потрібності. Це були сильні замітники творчості.

Все ж пробував. Виходило не те, що він хотів. Через те, здається, ні з ким, окрім дружини, не ділився гіркотою чергової поразки. Хоча, знаючи його перфекціонізм, можна припустити, що не раз було спалено вартісні твори, принаймні їхні ескізи. Це були завдання для літературного напівбога, а не людини. Через те відносна стабільність його життя після одруження мала і зворотню сторону: нервові виснаження вже минуло, але його творча метафізика якраз нерідко потребувала межового стану психіки... Можливо, це було замкнене коло із присмаком певної патології.

Але він був письменником крайнощів і потрясіння. Неможливо уявити з-під його пера ні розлогого роману, ні родинної хроніки. Якщо він ніколи не чекав у чергах до установ, бо не мав терпцю, то як можна було сподіватися на каменярьську працю над романним жанром?.. Тільки експресіоністичні мазки, нервові короткі речення зі спресованою вулканічною енергією тривоги. Тільки шкіц, начерк, моментальний настрій — або мовчання.

Його мовчання теж було творчістю, а не філістерським гниттям. Спресовану енергію слів заміняв промовами. Листів писав значно менше. Це була тривожна тиша перед другим коротким вибухом...

58

Перше «Я»: Мартович розповідає мені про темного мужика, який не вартує ні захоплення, ні ідеалізації...

Друге «Я»: Але за ними, а не за фальшивою інтелігенцією, тисячолітня історія... Це вони задобрювали дерев'яних богів, щоб родила земля...

Третє «я»: Ця земля очманіла від крові...

Перше «Я»: Я не ідеалізую їх. Але вони внутрішньо чисті, як біла недільна сорочка.

Друге «Я»: Я починаю не розуміти селянську душу... Але не вони в сьому винні.

Третє «я»: А коли обмовляли тебе, що пускаєш на вітер батькові гроші? Що ти пияк? Що дивився лише, аби не стояти коло плуга?

Перше «Я»: Я люблю їх і почуваюся їхньою часткою.

Друге «Я»: Се вже неправда, Василю! Про частку. Ти почуваєшся нічиєю часткою, а кривавим серцем, до якого годі доторкнутися...

Третє «я»: Ти не любиш нічого і нікого, окрім кільканадцятьох людей. І свого писання...

Перше «Я»: Катарсисна сила ненависті чи гніву — се тяж форма любові і пошук любові.

Друге «Я»: А хто сказав, що я люблю писання? Воно вимордовує мене!

Третє «я»: Тоді ти садомазохіст! Ще й із нахилом до моралізаторства!

Перше «Я»: Це все дурниці хворої докторської уяви! Мусять доктори брати за щось гроші!

Друге «Я»: А скільки надламаного пафосу у твоїх листах! Навіть театральної пози!

Третє «я»: Я пишу листи до близьких людей, які відчують мене.

Перше «Я»: Мої листи замінюють духівника. Мої духівники — мої друзі.

Друге «Я»: Але ти завжди пишеш про себе... Навіть, коли обсипаєш друзів і подруг діамантами похвал і признань у любові.

Третє «я»: У листах я оплакую свою нездорову душу.

Перше «Я»: Але вона може бути і міцною, як сталь! Мое нездоров'я є відносним!

Друге «Я»: Але є чи були близькі люди, яких ти ранив або і нищив своєю смутою, невизначеністю настроїв...

Третє «я»: Це про Бачинську? Облиште мене, ерінії! Не мучте! Я не міг залізти їй у душу, бо був-ім далеко...

Перше «Я»: Кожна людина лишає після себе цвинтар, що складається з розчарувань і жалю стосовно неї інших...

Друге «Я»: Але селян на папері любити легше, ніж реальних людей?

Третє «я»: А може, ти нікого не любиш, як кожний невротик, бо не можеш? І лише шалено, до безтями прикриваєшся любов'ю?

Перше «Я»: Без любові я би не написав ні рядка... Мене демонізують та ідеалізують.

Друге «Я»: Як і кожного великого талантом...

Третє «я»: Ніколи не хваліть мене! Мені від сього чомусь стидно і лячно.

Перше «Я»: Але ж ти приходив на свої ювілеї...

Друге «Я»: Проте я заледве витримував цю патоку...

Третє «я»: Ти дбав про друк своїх книжок.

Друге «Я»: Ти ображався, коли тебе називали песимістом чи поетом вмираючого села...

Третє «я»: Протестував. Байдужим однаково...

Перше «Я»: Я інакше розумію ці слова. Песимістом і митцем агонії людини був Пшибишевський.

Друге «Я»: Але ти і в нього бачив красу корчів ідеалу, боячись не потрапити під вплив...

Третє «я»: Довго розмовляв із ним, відчуючи приємну отруту, що була тобі близька якоюсь стороною, чоловіче...

Перше «Я»: Але я покинув Краків... Я не любив міста...

Друге «Я»: Бо батько перестав платити. А коли платив, причім щедро, то ти одягався, як франт, і жив, як епікурієць. Потім не вийшло із переводом до Львова. Це було вимушено.

Третє «я»: Також ти трохи боявся слави і натовпів людей, щоб не втратити цноту білого кольору...

Перше «Я»: Але я впустив досередини багато чорного...

Друге «Я»: Твої чорні і білі кольори — лише різні сторони однієї людини, незалежно, де вона живе: у Русові чи Відні...

Третє «я»: Ти боявся копирсатися в собі. Боявся дивитися на себе і світ без дози ідеалізації...

Перше «Я»: То й що? Кому се шкодило?

Друге «Я»: Це найперше руйнувало і лікувало тебе. Але ліки були малими, а руйнація — великою...

Третє «я»: Згадай, як зчаста ти ненавидів себе. Не жив у злагоді із собою...

Перше «Я»: Це не я, а звір всередині мене із пащею, червоною від крові моєї душі...

Друге «Я»: Знову патос, дорогий пане? Ним починаємо і закінчуємо?

Третє «я»: Але в моїх новелах немає його ні на дрібку!

(Знеможений Стефаник починає ридати. Три його «Я» розповзаються в різні сторони. Кожне хоче довести своє. Він не може зібрати їх докупи. І ніколи не міг. Але якби се було можливим, чи став би він псувати скільки паперу? Те, що не вдавалося поза писанням, вдавалося на папері. Чи ні? Він переважно невдоволений своєю писаниною. В уяві все виглядало значно ліпшим.

Сльози котяться його вилиццями, падаючи на сорочку. Він старий, і йому стає байдужим багато того, що так хвилювало

замолоду... Йому здається, що він міг би прожити інше життя. Він плаче і кличе до себе і Левкову сестру, і Генку Калитовську, і Софію, і Ольгу, і ще якусь жінку, яка йому лише снилася і яку він не зустрів...

Він кличе, але нема нікого. Пустеля. Морок.

На ліжку лежала людина, подібна до мерця.

Але це ще був не кінець. Мойри ще шамкотіли беззубими щелепами і не спішили задувати його свічку...)

59

Ользі передався той страшний ген легеневої хвороби, що знищив її трьох братів. Вона захворіла вже в 1912-му.

Він якраз тоді знайшов нового друга — адвоката Івана Семанюка. Іван теж писав. Під псевдонімом Марко Черемшина. Стриманий і ліричний, був протилежністю нервовому екстравертному Василю.

...Пізніше романтичні літературознавці витворять міф про «покутську трійцю». Мовляв, їх троє, у шикарних костюмах, збиралося на тлі мальовничої природи і кожен казав:

— Дорогі братове! Як ми можемо поліпшити мужицьку долю?

— Будемо писати про них!

— Але якщо ми трійця, то мусимо хоч раз на тиждень збиратися і говорити...

— Про злиденний люд! Про слабку покутську літературу! Про наші шедеври!

— Вирішили!

За Гессе, справжнього визнання письменника за життя не буває — це вигадки істориків літератури. Які ще сектантські

трійці? Мартович і Семанюк поверхово зналися особисто. Ніякої спільної платформи в них не було, окрім юнацького перебільшення Стефаником літературних потуг свого друга, що все життя ховав за цинізмом відчай. Романтизована «покутська трійця» — це, щонайменше, лебідь, рак і щука.

Це троє сучасників із різною мірою таланту. Стефаник мусив зустрітися з обома, бо талановитіших на той час на Покутті не було. Впливи? Ні почерк Мартовича, ні Черемшини жодним чином не вплинув на нього. Хіба що в ранній юності поборював свою лірику Лесевим сарказмом.

Можна хіба що говорити про «стефаниківську трійцю»...

У снятинській кав'ярні «У Зосі» біля ратуші Василь з Іваном часто зустрічалися. Третім (оце була істинна «покутська трійця»!) був снятинський начальник суду Фірманюк. Не одну селянську справу допомогли вирішити їхньому Заступнику адвокат Семанюк і начальник суду Фірманюк... Вони любили Василя, були правою і лівою рукою в його сізифовій праці.

...П'ють собі пиво чи трохи горілки в снятинській кав'ярні три покутські донкіхоти. Мають окрему кімнатку. Сміються, жартують. Так полтавчани колись не здогадувалися, що під мундиром дійсного статського радника Панаса Рудченка б'ється лицарське серце письменника Мирного. Хто би міг подумати, що начальник суду чи голова адвокатської канцелярії є помічниками Дон Кіхота, себто Стефаника? Що би він робив без них? Селяни не вірили би безсилому, який може лише рюмсати разом із ними, навіть із найщирішими намірами! Оточення короля — це майже король.

Плине бесіда, не раз із масними чоловічими жартами, без манірності гімназистів і єлейності хабарників. Хто ще шукає справжнього? Ось воно, тут, це справжнє, у снятинській кав'ярні біля ратуші...

Василь не раз запрошував нових друзів до Русова. Ольга

накривала стіл. Така приязнь і доброта панували там, така блаженна сільська тишина. Перед бурею?

...Часто друзі хвалять один одного, щоб хвалили їх. Індульгенція на похвалу є достатньо поширеним розчином, на якому тримається дружба за розрахунком. Такі товариства ще називають нарцисичними дуетами. Тріо, квартетами... Тут ішлося не про нарцисичне тріо, а про одностороннє. Особливо близьким товаришем Стефаникові був адвокат і письменник Семанюк-Черемшина. Може, найближчим в останні роки його життя. Принаймні найвідданішим...

Після одного з таких, майже ідилічних, застіль Ольга вперше поскаржилася чоловікові на якийсь дивний біль. Як колишній кандидат на лікаря, він спершу внутрішньо відмахнувся від скарги. Адже людський організм — не машина і часто дає невеликі бунтівні збої.

Забулося. Ольгу на якийсь час перестав мучити біль.

Хвороба, звивши гніздо в грудях матері трьох синів, почала виконувати свою руйнівну роботу.

60

Було багато справ. Василь, як ви розумієте, часто їздив не лише до Снятина, але і до Відня. Депутатські обов'язки треба було виконувати чесно, бо на нього дивилися десятки тисяч селянських очей. Той позір був надто важким і вимогливим. У ньому було не лише багато розпачу, але і вузького, обмеженого егоїзму.

...Вони ніколи не питали, як себе почуває їхній Оборонець. Це навіть нікому не могло прийти до голови. Вони любили його як тотем. Ще первісні люди, боготворячи свої племінні тотеми,

не мали до них милосердя. За тисячоліття майже нічого не змінилося. Уважність до ближнього надалі лишалася хронічним дефіцитом. Так було, так є — і так, на жаль, буде.

Особливо це стосується сильних. Їм найважче. Сильний шкодує слабого. І «майже ніколи не навпаки». Слабші — часто найбездушніші. Користуючи чиїмось шляхетним серцем, вони заходять чимдалі, у нетрі пошуку Батька чи Матері, що візьме на себе їхні невдачі і страхи. Слабкість — це поранена дитинячість дорослих. А хто би шкодував батьків у незрілому віці? Хіба тимчасово, на хвилику, як мимобіжне осяяння...

Оборонців часто каменували і розтерзували озвірілі натовпи варварів. Особливо, коли зношувалася заступницька магічна сила. Дорогою до різних ельдорадо месники і лицарі «за други своя» не раз падали. Їх нерідко залишали конати на шляху до оманливого блиску чергової *fata morgana*. А потім згадували / або ні, курили фіміам / забували, робили об'єктами некрофільського культу / затягували до безіменних могил. Це або / або вже було гримасою випадку.

Восени 1913-го року над Русовом почали кружляти знавіснілі воронячі зграї. Ольга скаржилася рідко, але почала якось несподівано гаснути. Те світло, що зігрівало її чоловіка і трьох синів, неухильно розсіювалося на байдужі до радощів і печалей осінні поля, мовби вночі до їхньої заможної господи крадькома навідувався той, хто викрадає світло.

Василь почав возити зі Снятина знаменитого в окрузі лікаря Кушнерчика. Той тихо запевняв, що все буде добре. Доктор Кушнерчик знав, що передчасна зневіра лише додатково шкодитиме...

...Він молився. Колись мама навчила його звертанням до Господа, а він усе хотів, щоби не так довго. Так вже склалося... Він ніколи не був практикуючим християнином. Але... він... да-леко, на дні душі... все ж вірив... але нащо то комусь знати? Зараз

у своїй кімнаті, після чергового візиту Кушнерчика, несподівано звів руки до ікони і неба, *вірую в єдиного Бога Отця*, бо, відай, щось негаразд із його доброю Ольгою і її світлим личком, *світло від світла*, лікар щось приховує — так, Господи? — *Бога істинного від Бога істинного*. Буду веселим перед нею, нащо мені те посольство і ті клопоти, коли її не стане? Що буде з дітьми? Хто замінить їм маму? Сльози напливали неконтрольовано, руки, зведені до неба, трусилися і терпли, як руки паралітика. *І вдруге прийде зо славою судити живих і мертвих*. Сльози заливали його вимучене худорляве лице, страх і трепет, відчай і надія, *і Його царству не буде кінця...*

61

Була зима 1914-го року. Лютий. Збезуміле вороння кружляло над світом і Русовом. До Ольги прийшла її сестра, вже давно вдова, Олена Плешкан. Схилялася над постілью смертельно враженої недугою:

— Як тобі, Олю?

— Зле мені...

— Прийде весна, потепліє... Все буде добре...

— Не прийде, Оленко... для мене вже не прийде...

— Що ти таке кажеш? І Кушнерчик каже, аби не банувати...

Раптом Ольжиним лицем перебіг промінчик світла. У церкві якраз співали, *світла від світла, і Бога істинного від Бога істинного*. Літургія тривала...

— Зроби мені се... Зробиш чи ні, сестро? Нехай твоя дитина буде із моїми... коли я...

— Коли ти що, сестрінко? — голос Олени дрижав.

— Коли я помру... Ти обіцяєш се?

Олена відчула, що не сміє перечити:

— Обіцяю.

Через кілька годин Ольга померла. Після розмови із сестрою, після святої літургії, слова якої допіру несвідомо шепотів Чоловік її життя, що в останні подружні роки любив її, певно, більше, як замолоду...

Він прибіг до кімнати... Але то вже була не Ольга...

Серафими і херувими брали її попід руки, бліду після мученицької хвороби до *місця квітучого, місця спокійного, де немає ні печалі, ні зітхання*. Незримий німб над її головою освітив і освятив і чоловіка її життя, і трьох синів. Цього ніхто не помітив, навіть чоловік її життя, здушений моментальним розпа-
чем.

62

Ольга Стефаник лежала, окрита чорною металевою домо-виною. Горіли свічки.

Старший син Семен повернувся із Бурштина від тети Даниловичевої. Її первісток, зачатий ще до одруження, здригався від ридань.

— Тето Олено, правда, що мамі ліпше, що вони вмерли, правда, тето, бо їх вже не болять груди, правда, тето?

— Правда, дитино, — видушила Олена.

Середульший Юрій задеревів, як і його батько.

Наймолодший Кирило бився в істериці. Він не міг прийняти того, що бачив. Він моторошно кричав, звивався на підлозі, кидався із кулаками на свого батька:

— Ви винні! Ви не лікували її! Не дбали, як належить, про її здоров'я!

Хтось або щось рухало ним. Це мусило бути і мусило прозвучати, як одна з рівноцінних правд.

Задеревілий батько носив його довкола хати на руках. Лише повторював:

— Хлопчику мій бідний! Хлопчику мій рідний! Хлопчику мій дорогий!

Здавалося, що це тривало дуже довго. Час змістився. Він, певно, ніколи не робив нічого іншого, лише носив свого наймолодшого сина попід хатою на руках, тулячи до себе.

Зайшли до хати. Кирило побачив довкола матері багато свічок. Він подумав, що зараз оживить маму. Але треба загасити те, що супроводжує смерть! Як не він, то хто! Семен і Юрій стояли, як вкопані. Тато лише бігають із кімнати до кімнати. Хлопчик кинувся до свічок. Він задував їх і викидав — геть, далеко! Свічки гнулися. Від них ішла димова ядуха.

— Мама будуть жити! Мамо! Мамо моя! Мамо, встаньте! Я біля вас!

Хлопчика відтягали. Він млів і очунював.

Ольга лежала на лаві. Се була княгиня Ольга. Русівська великомучениця. Василь бігав хатою, постійно заглядаючи на труну:

— Подивіться, яке в неї гарне чоло.

Говорив те, що не міг чи не хотів говорити, коли вона була живою.

— Позирте, який розум б'є з її чола.

Відбігав назад, стиха вивергаючи з себе марні похвали, як останню молитву. Повертався:

— Гляньте, яке в неї прекрасне лице.

Ольгу виносили з хати. Вона з домовини прощалася із чоловіком Василем, синами Семеном, Юрієм і Кирилом, сестрами і дорогою родиною. Кирило кричав.

...це він колись стане хранителем пам'яті свого великого батька, носячи все життя приховану за товстим шаром забуття

травму вічної розлуки з матір'ю, що не встигла долюбити і допестити свого наймолодшого. І цю травму неможливо було ні залляти горілкою, ні загладити привітністю і гостинністю...

Було дуже багато людей. На санях у труні його *дорога товаришка*, його добра Ольга, яка врятувала і рятувала йому життя, їхала до останнього пристановища.

...якби Ольга зараз ожила, він кожноденно носив би їй тролянди, довго би розмовляв з нею осінніми вечорами, вона незрідка так хотіла сих бесід, а він говорив лише тоді, коли мав настрій; якби не вона, що би з ним було, особливо після смерті мами; вона була суджена йому на небесах, а він часто ремствував, на щось надіявся, що він ще хотів від життя? яких ще інших можливостей? все добре було біля нього, він засліпнув, селянські і посольські клопоти застелили йому зір; де тепер ті, яких у численних проханнях називав братанками, сестрінками, кривними? Друзів нині багато, але вони пойдуть після поминок додому, до тепла і затишку, а він... як тобі буде в цій лютневій землиці, поміж червами і могильним холодом; Олю?! моя мила і добра, мій найліпший приятелю, вибач мене за все!

Вона мовчить. Над світом і Русовом зависає тиша, як нагострений ніж...

Далі мало що пам'ятає. Церква, і *вдруге прийде зо славою судити живих і мертвих*, задеревілі Семен і Юрій. Хтось щось говорив, хтось стискав йому руку. Кирила тримали, бо він кидався — у домовину, услід за матір'ю! я задував свічки, мамо, не допомогло, вам там буде холодно і самотньо! — грабарі зачали закидати чорну металеву труну, і *Його царству не буде кінця*...

Грудки замерзлої землі лупили в його, віднині змертвіле до жіночої любові, серце.

Втікав від того місця, гнаний каяттям і розпукою. Щось велике і страшне продиралося крізь камінний шар його свідомості

до мозку. Воно стукало то надмірною метушнею, то самотньою сльозою, то словами наймолодшого сина Кирила («Ви винні! Ви не лікували її! Не дбали, як належить, про її здоров'я!»).

63

Творчість має різні форми. Збудувати церкву чи вишити сорочку — як написати книгу. А коли твої слова збунтувалися, але рвуться зсередини? Тоді їх треба випускати на волю, творячи усну книжку. Вона подібна до вітру з його нестійким чаром.

Видатним ораторам не конче бути найрозумнішими чи володіти всіма збірними чеснотами. Але їм необхідна харизма. Їм не обійтися без словесного шаманізму. Під час виступів вони мусять бути і частиною, і верхівкою натовпу. Чаклувати словами і жестами. Нехай така промова, відтворена на папері, втратить частину своїх магічних властивостей. Але цицеронство — це не папір і ручка. Це знахарство, де важливі і сила переконань промовця, і вміння красиво й доступно говорити, і притягальність його особи, навіть зовнішності, і звертання до первісних покликів крові, і міміка, а також те, що не підвладне ні його волі, ні енергії слухальників. І тоді... можливо... відбувається обмін енергіями — і диво впливу словом.

Наступив березень 1914-го. Недавно він поховав дружину — найвідданішу і найдорожчу жінку після матері. Над світом і Русовом — темна пуста.

Він багато курив, але це приносило лише поверховий штучний спокій. У Василюві душі знову оселялася пуста. Іноді знову зринали півзабуті думки про самогубство. Хрестився, нама-

гаючись втекти від себе. Треба було жити, виконуючи своє призначення.

Наступило століття від дня народження Тараса Шевченка. У галицьких селах на честь ювілею насипали могили. Йому це не надто подобалося, бо Тарасів дух не сховаєш в опереткові гробівці. Але протестувати не наважився, відчуваючи депресію.

Перечитував «Кобзар». Це не поет, а медіум... жрець, посланий цій землі за її страждання. Від цієї книги віяло силою. Це була поезія воїна, якому було неможливо перебити хребет, бо він черпав сили зсередини, а не ззовні.

Вчився в нього гарту. Соромився своїх кволостей.

Молився. Не до людини, яка написала «Кобзар», а до її самурайської несхитності. Думав про те, як мало було в рідній літературі лицарів. І як багато продажних хрунів, патріотів для сцени і параду, слабкодухих паничків і панянок, що не здатні відповісти за сказане ними...

Виступав чи не в усіх покутських селах. Скрізь чекали його. Хотіли побачити і почути.

Він говорив:

про знаки під час Тарасикового народження, а не про кріпацьке ярмо;

про малого, що шукав стовпів, які підпирають небо, а не способів полестити шкільному дячку;

про те, що Мойри, готуючи йому долю кирилівського кріпака, були змушені відступити перед залізною волею обраного;

про те, що не було людини, перед якою би він запобігав, хоч не раз і не десять розплачувався за своє волелюбство;

про те, як легко йому писалося, ніби це були не вірші, а чернетки Божих диктантів;

про його людську мужність і цареборство, а відтак — довгі роки безнадії і переляк багатьох землячків-кар'єристів;

про те, що його не зламали ні муштра, ні самотність, а не про кожух і смушкову шапку;

про жінок, які самовіддано любили його, а не про статус неодруженого і чоловічі поразки;

про петербурзькі салони, куди він приходив підхмелений, плюючи на тодішні світські приписи і догми, бо він сам створював нову моду і нові приписи;

про легку смерть — так відходять боголюблені воїни та герої.

У всіх селах його слухали, зачудовані магнетичним впливом слова. Бувало так, що після промови до нього хотіли доторкнутися. Він лише закликав читати «Кобзар». Йому не треба було ні фіміама, ні почестей. Коли захоплення сягали через край, він лише сумно махав рукою:

— Пусте...

Аж не вірилося, що ця трохи понура людина щойно доводила зал до абсолютної тишини. Його ж видавав тільки юнацький блиск очей. Іноді на хвилину перед слухачами насправду оживав чорнобородий молодий чоловік, який щойно приїхав із Кракова відвідати батьків. Роки, відбиті на тілі, накоротко відступали перед напливом божественної пристрасті. Здавалося, що то був рідний, трохи молодший брат покійного ювіляра.

...в одному з сіл після особливо магнетичної промови до зали зайшов Шевченко. Став навпроти промовця. Потиснув його сухувату передстаречу руку. Розчулився — і заплакав:

— Благословляю тебе, Василю!

— Дякую вам, Тарасе.

І зник, бо квапився. Йому не можна довго бути на землі. Ніхто не помітив цього. Та й ніхто не міг цього побачити, крім промовця. Бо це стосувалося лише того, про кого говорили, і того, хто говорив...

Вона померла. Її вже ніколи не буде. Його оглушував жаль. Бив по голові обухом. У нього слабка голова, падоньку ти мій, Господи мій милий, діти мої любі, мамо моя найрідніша... Він бував несправедливим до Ольги. Бував байдужим і зануреним у таємничі бенкети думок усередині власного мозку. Вже всі змірилися з її смертю. Навіть його наймолодший син Кирило, що часто згадує маму. Змирився і він. Се було страшно. На її гробик у почало зеленіти.

Його голова не годна всього винести. Він забагато г'є і журиться. Він розпився. Нічого не пише. Його крихке тіло, що колись заповідало бути посудиною духу, служить для вливання горілки. Йому соромно. Він намагається нікому того не показувати.

...невідомо, чи він знає про те, що порожнечі космосу байдужі його самопосвята чи спустошення, пияцтво чи аскетизм. Вона все приймає, як нескінченний потік життя, і дивиться кудись, у моторошні галактичні порожнечі, мимо нього, мимо його дітей, мимо всіх...

Навколо щось творилося. Велике передгрозя стояло над світом і Русовом. Хтонічне і кровожерне божество війни поволі розв'язувало міхи.

...недавно до Русова заходив на гостину бог війни Марс. Канібал Арей. Жрець смерті, що вдовільняє амбіції звихнутих калік — сильних світу цього. Колись він був богом родючості і проганяв зиму. На його честь назвали перший післязимовий місяць. Але Марс завжди жадав крові і смерті, а не життя.

Його ототожнили з грецьким Аресом. Він народив Ромула і Рема, ставши символом вічного міста Рима. Але це не тішило кривавого бога з пантеону безсмертних. І сталося... Його спис і дванадцять щитів розпочали погоню за світовим пануванням.

Він породив багато двоногих потвор, яких збуджували руїни і смерть. Вони прикривалися патріотичною тріскотнею і балачками про священний обов'язок. Але насправді жадали лише упирського сп'яніння від крові і трупів. Марс став їхнім ідолом. Вождем. Верховним командувачем. Генералісимумом.

Сьогодні вночі він, потираючи червоні руки, тихо скрадався світом і Русовом. Марс реготав. Навколо була жалібна тишина. Марс думав, що його холопів чекає багато приємної роботи. Надто вже перенаселена Земля. Нема людини — більше місця, тихо хихотів Марс-невидимка.

У своєму кривавому жертovníку він виконав ритуал зі списом і щитами, пожбуривши один з них на Землю. Над сходом і заходом піднявся вогонь руйнації, освітивши червоним камінні лиця служителів бога різні і потопу...

Розпочалася Перша світова війна.

65

У вересні російські війська, захопивши снятинські села, рушили далі, на Карпати. Оживали фантазмагорії із Василевих новел. Почалася братовбивча масакра.

Він був у Русові. Громадське життя завмерло. Від мобілізованих ні вісточки. Та й чи живі вони, сини українських матерів, чоловіки русівських жінок, хлопці покутських дівчат?..

Селом ходили чутки.

— Ци чулись-те, що в Снятині появилсь двадцятипалый чоловік?

— А в Серафинцях ночами скаче кінь із вбитим на війні парубком Петром! А його наречена виходить щопівночі до него на бесіду. Ох, вже тепер набесіднуютьсі, як голуб із голубков...

— А недавно ночами ходили псальмопівчі в довгих білих балахонах... У чоловіків – в очах місяць, а в жінок — два. І всі співають мертвими голосами...

— А москалі полоненим відрізують руки, а потім ті руки дроблять на кусники — і примушують ковтати замість їди.

— Що ковтати? Власні руки?

— А ви си шо гадали? Власні! Руки...

— А цісар із московським царем, кажут, зустрілися та й точили собі ляси... Та й танцювали собі, як два ведмеді, на бенкеті у Відні...

— Вони сі швидко договорет, ек світ переділити...

— А наші діти гинут. За що? За кого?

Село огортала розпука. Потоптана солдатськими чобітьми земля не могла нічим зарадити. Земля мовчала. Селяни ходили до Стефаника. Розповідали новини, плакали і заспокоювалися.

Їхній оборонець соромив найбільш панічних, прицитькував найнетерплячіших, додавав найтужливішим віри, що їхні діти і чоловіки живі. Його обійстя стало центром, де можна було дізнатися щось нове. Притишити серце і кров. Подумати, що після війни настане мир, а після зими земля пробудиться до оранки. А їхні родичі живі, бо пан посол знає щось таке, що його односельців не возьме куля!..

Стара Матііха не справлялася з газдівством. Одружуватися не міг і не хотів. Ніхто не замінить дітям матері. Навесні в 1915-му поїхав до села Орельця.

— Олено, прошу вас, опікуйтеся домом і дітьми. Ваша дочка і мої сини будуть рівними.

Олена згадала слова сестри — і згодилася. Переїхавши, вона залишилася в Русові. У «Серці», де колись він віддасть моральні борги живим і мертвим, буде написано:

Олена Плешканова — рідна сестра моєї покійної жінки, вірна моя приятелька в біді. У війні і по війні дала буйний ріст моїм трьом хлопцям.

Парадокси і гримаси Марса тривали, граючись із долями. Коли весною цього ж року австрійська армія проводила другу мобілізацію, Стефаника арештували за чийось доносом. Може, це зробив хтось із тих, кого він утішав. Може, це була сліпа, як воєнна куля, випадковість. У будь-якому разі він кілька днів просидів у снятинській в'язниці. Могло би трапитися і так, що його б розстріляли.

Але врятував посольський сан. Із Відня через кілька днів надійшов телеграфний наказ: «Негайно звільнити». Блідий, як школярська крейда, комендант, що допіру був втіленням божевільної військової Феміди, розшаркувався в підлабузництві:

— Пане после! Вибачте, прошу вас!

Стефаник стиснув плечима. Мовчав. Комендант плів далі:

— Я вас запрошую на нинішній бал.

— Де?

— У Снятині, таки тут, пане после. На місці! Прощу! — по-жвавлювався комендант.

— Добре, що не в пеклі...

— Зараз вам подадуть авто, пане после, щоб ви не трудилися...

— Краще поїду фірою. Маю доста гонору від вас за сі дні, — побачивши бліде лице солдафона, що боявся покари, він милосердно додав. — Не журіться. Я далі не скажитиму. Ви — лишень виконавець.

Комендант махав йому рукою, як стрілкою механічного годинника. Трагічне ставало смішним.

66

Знову прийшла російська армія. Він жив у Снятині в Семанюка-Черемшини. Навіть війна має невеликий відсоток люд-

ського. І таким її втіленням були його розмови з Петром — солдатом-українцем російської армії.

...Зійшлися два розшарпані лики Вітчизни, два немолоді чоловіки, що кожен по-своєму опинилися в м'ясорубці війни. Говорили про Шевченка і Франка, любов і вірність. Їм не було потреби довго приглядатися — війна десятикратно пришвидшує і приязнь, і ненависть...

— А чим ви зараз займаєтеся, Василю?

— Працюю, Петре, писарем у адвоката Семанюка...

Вони часто жартували. Гумор не раз рятував «писаря» там, де вже не могла порятувати сльоза.

— Ви би самі були хорошим адвокатом, Василю. Все перевернулося на світі...

Ці розмови потім відбилися в «Марії». Але то буде пізніше...

Прийшло літо 1916-го. Австрійська армія відступала. Йшла тотальна мобілізація, мовби Марс хотів винищити всіх чоловіків, щоб завести для себе і своїх прихвоснів гігантський військовий гарем... А в цьому гаремі мали народитися лише яничари без мови і віри, із карабінами замість рук і гарматами замість сердець. Цей гарем мав породити нове Марсове військо, яке, не знаючи ні жалю, ні переконань, мало б завоювати весь світ, пропущений крізь горнило війни над війнами. І цей новий світ, заселений рабами-зомбі великого Марса, мав іти далі — через льоди і пустелі. А відтак летіти на інші планети, оголосивши священну війну проти Галактики...

Треба було залишати Русів. Там — діти. За ними пригляне Олена. За господаркою — брат Володимир. Його господиня, його куля тривоги, його господар, звір із червоною пащею, гнали від рідних місць. Можливо, це був неконтрольований страх смерті.

У Косові, надивившись на біженців, він подумав, що на землю прийшло пекло. Вирвані із своїх сіл люди збезуміли від жаху. Вони не вмивалися, не розчісувалися, забули про будь-який

сором. На кожному кроці їх очікувала Біла Пані, вивільнившись із пластів підсвідомого.

...вона наказала розмножити себе. І на кожному повороті, біля кожного дерева солдатам і біженцям, що втікали від російської армії, привиджувалися її безтілесні шати... її аскетичне тіло, її руки-примарища, її бліде відречене лице, звільнене від будь-яких пристрастей. Біла Пані розмножила тисячі Білих Панночок. Кожен солдат австрійської армії, кожен цісарський підданий мав померти! Казали, що росіяни розкидають полями чорні жалобні стрічки, які затрують землю; що в них є такі знахарі, які спиняють серця за п'ятдесят (інші до хрипоті сперечалися, що за сорок) кілометрів, що вони вирізають на животах згвалтованих жінок свої військові відзнаки.

Білі Панночки виглядали такими ж страшними, як Пані, але часто були лише хворобливою галюцинацією...

Стефаник щасливо прибув до Відня, замешкавши на Йозефшtedдерштрассе, 63.

67

Часто думав про Русів і свою родину. Відвідував табір утікачів та переселенців у Гмінді. Безнадія довгих сірих бараків майже не залишала місця для віри в щасливий кінець цих жахів. Але ж повертався до оманливого щастя віденських ілюмінацій, до ранкової кави і безбідного життя. А вони були за тією межею... Він був для них послом у довгому чорному пальто, людиною, що світить, але не гріє. Бо хто міг зігріти їх?

Мучився. Говорив сам із собою, особливо вночі.

— Василю, може, ти просто втік? Залишив усе — і втік, ховаючись від Білої Пані? Діти вдома, співвітчизники — у бараках,

а де ти? Але було би ліпше, якби я був у бараках? Я підтримую родину матеріально. І не лише родину... Я вирішив сотки скарг, змінив безлік несправедливих рішень... я тут гарую, а не кавую... Хто буде тут, як не я?

Нічний місяць заглядав у вікно, як солодкий галюциноген щастя.

...Раз він видів її у Відні, коли був послом.

Він вибіг випити ранкову каву.

Вона йшла назустріч, як фея із його колишніх життів.

Він укляк, зачудований її не так красивим, як рідним лицем.

Її коруна золотих кіс світилася, як ангельська шапочка.

Вона заговорила першою:

— Ми вже бачилися, пане Стефанику...

— Коли? Де?

— У минулих життях... не хвилюйтеся... я подбала, щоб ви про се забули...

(«Що за мана? Згинь, щезни!»)

— Я не знаю вас...

— Ти мене добре знаєш, Василю.

— Хто ви?

— Твоя кохана, яку ти завжди шукав... се було тобі потрібно не менше від писання...

— То ходімо до кав'ярні, пані... Як вас зовуть?

— Мене зовуть Твоя Суджена.

— Ходімо...

— Мені не можна, Василечку, мій рідний...

— Але чому?

— Бо я... я...

— Ти мара? Привид?

Він оглянувся. Навколо сновигали заклопотані віденці.

Жінка щезла.

А може, її не було?

Вночі пив горілку і плакав...

Як безсильна дитина, протягнув до неї руки.

— *Ходи.*

— *Не можу, бо ти отрута.*

Захитався...

Дорога темна, як сліпому молоденькому каліці.

Ранкова віденська кава нагадувала чорну затруєну кров. Напився чорної крові і пішов. Сьогодні він знову спізнав смак безнадії.

68

Дні були наповнені посольськими обов'язками і покровительством. До нього зверталися листовно і приїжджали. Його земляки: і селяни, й інтелігенція, котру колись не любив з юнацькими крайнощами приватного догмату віри; розкидані фронтами і таборами для біженців, дізналися, що їхній оборонець зараз у Відні. Кому б допоміг, якби був у Русові?

До нього потягнулися сотні прохачів і відвідувачів. Його довге чорне пальто, як мантия оборонця, щоденно зринало в різних місцях і установах. Він наказував і просив, вдавався до посольської дипломатії і зовнішньої безпристрасності. Був майстром, що тимчасово вправляє руки і ноги поламаних Феміді. Був для багатьох останньою інстанцією і надією. Це трохи заспокоювало. Вкотре розчиняв своє «я» у їхніх «ми». І вкотре знаходив у цьому порятунку.

До нього прийшов з італійського фронту хлопець, Стефаників тезко, якому буде суджено стати свідком і біографом його життя. Поселив хлопця в готелі, дав 150 корон і вислухав. Хло-

пець пізніше свідчив, як вільно розмовляв німецькою Той, чиєї допомоги чекали, як вільно почував себе в різних товариствах. Наступного ранку напоїв кавою й обігрів батьківською увагою. Він ще не знав, що допомагає одному із своїх майбутніх найревніших апологетів. Василь-молодший дивився на Василя-старшого як на апостола нової національної віри. Таким він теж був. Далекий від сибаритства, іноді світський схимник — це теж віденський Стефаник.

...злі душі і язики демонізували його, водночас намагаючись кинути в калюжу. Ходили плітки, що він тягнув гроші спершу в батька, потім — у Морачевських (ще й закохав у себе пані Софію), що в Стецевій не тримався дружини, то байки, що добре газдував, Ольга лише листовно доповідала йому, чим займаються діти, яких бачив рідко, що мав любовний роман із молодого дружиною свого відданого друга Семанюка Наталією, що у Відні вчашав до публічного будинку, заробивши там венеричну хворобу, що жив, як чоловік із жінкою, із сестрою покійної дружини Оленою Плешкан, що хлебтав горілку, як воду, і ніколи не повертав друзям борги, що не пильнував свого господарства навіть після посольської кар'єри, їздячи бричкою на розваги до Відня, Львова чи Снятина, що він..., що..., що..., що..., що...

Про кожного з нас можна сказати що завгодно. Автор не робитиме аналіз пліток навколо Стефаника — навіть якби в тих злослів'ях проскочила подобизна правди. Ну то й що? Письменників, які б не потребували грошей, можна порахувати на пальцях; пліткарі зовсім не розуміли, як багато важив для Стефаника кодекс честі і вірність своїм живим чи померлим близьким душам... Він був чистим перед собою.

Житель Русова Стефаник був водночас жителем світу. Його різні лики накладалися один на інший, сперечалися, оживали, як палімпсести, і зникали там, де були якийсь час зайвими. Він постійно змінювався. Коли в Кракові він був екстатичним жерцем,

то у Відні — мужем із малочисельної раті царя-мудреця Соломона, до якого стояли черги за порадами, як жити. Тільки куля тривоги була його вічною супутницею, вірнішою від найвірнішої жінки...

Віденський ілюзіон із тьмяного ставав яскравішим. Білий кінь із чорною гривною метнувся — і полетів до неба. Західна пожежа ставала попелом. Над європейськими шанцями поволі сходила зірда Благовіщення.

69

Бог Марс відкрив шлюзи для люті світу. Він знав, що робить. Щит, кинутий ним на землю, а не вбивство спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Фердинанда, започаткував велику знеяму. Щит розбудив злобу монархічних автократій. Треба нової крові і нового гарматного м'яса. Треба безміру ненависті, присмерку Європи і спокою монголоїдної раси. Нехай ці двоногі гинуть за метал. Нехай називають це патріотизмом і подвигом. Нехай чіпляють на груди інших двоногих георгіївські хрести чи ордени золотого руна, яка різниця?..

Бог Марс реготав. Цей нелюдський гомеричний регіт чули кожна квітка і тварина. Лише люди, паралізовані жадобою металу і страхом, перестали чути сардонічний сміх звихнутого олімпійця. Бо люди рідко бачать те, що знаходиться далі носа. А потім розплачуються. Всі і всім.

Пропаганда з двох сторін сприяла психозам. Трупні своїх і чужих солдатів, перероблені на добриво, відрізані дитячі руки і жіночі груди, кастрація чоловіків-полонених і сифілітичний морок... Зрештою, неможливо було щось спростувати чи підтвердити. Війна, як потоп, зачищала кров і тортури, мов саніційна машина перед приходом нової *tabula rasa*.

А поза тим — поля, де лежали, загниваючи, непогребені трупи, подвиги військової медицини, нищість і жертовність, смерті рідних і радість тих, що вціліли. Хтонічна пащека інстинктів і збезумілі коні з мертвими вершниками. Вони втікали до іншого, блідого коня, стукіт копит якого виразно лунав над Європою. Коні чули регіт Арея чи Марса — і намагалися розповісти про нього своїм господарям із нагрудними георгіївськими хрестами чи орденами золотого руна. Але їхнім господарям із Четверного союзу або Антанти були байдужі кінські очі, обвиті паволокою жаху.

Помста! Око за око! Відень проти Лондона! Кайзер чи цар? Розділяй і владаруй! *Vae victis!*

Від 1914-го до 1918-го Марс тішився. Війна — єдина розвага олімпійця і його намісників на землі. Десятки мільйонів загиблих — бажана гекатомба для нього.

Нарешті Марс позіхнув і, підібравши щит, пішов відпочити. До пори, до часу...

70

Напевне, ще однією причиною моральних тортур Василя Стефаника був інфантилізм як зворотна сторона ідеалістичного «я». «Хлопчик», який листовно просить Вацлава Морачевського не покидати його, — це не лише людина, задивлена на верхогір'я чоловічої дружби. Це і ляклива, темна сторона його / нашого «я», дитинна і недорозвинута, що боїться цілковито відповідати за власне життя.

У долі Євгенії Бачинської цей інфантилізм теж відіграв зловісну роль. Адже не можна водночас жити кількома паралельними існуваннями, любити і не любити, натякати, щоб чекала,

і натякати, щоб не чекала. Можна якийсь час жити додатковим життям, але не паралельним!

Зрештою, побутовий алкоголізм, що поступово розвивався у Василя Стефаника, — також агонізуючі рештки хлопчика-ідеаліста... Ще у краківському періоді Стефаник пише в листі до свого тоді ще душевного повірника Ольги Гаморак про Станіслава Пшибишевського: *«Се чоловік сердечний, але до решти запитий»*. Після багаторічної перерви в писанні, яку літературознавці по-школярськи класифікували як «другий період творчості», він сам все частіше випиває...

Коли Стефаник був послом у Відні і жив постійно в одній кімнаті з Левком Бачинським і відомим журналістом Ярославом Веселовським, виникла... сварка. Веселовський постійно радив приятелю писати. Стефаник завше відмовлявся: то заважає чиясь присутність у кімнаті, то нема бажання і сили. Нарешті приятелі звільнили йому кімнату на ніч. Веселовський купив горілки і їжі. Стефаник, із внутрішнім страхом у серці, зважився.

Він зачинився. Пляшка поволі порожніла. Було тихо і печально. Занурившись у купіль журби, він написав «Діточку приходу». До їжі не торкався. Жрець не повинен багато їсти, інакше йому не відкриються космічні чакри.

Веселовський з'явився зранку і злякався неприкрашених наслідків *таємниці ритуалу*. Його приятель був блідий, як крейда. Ледве стояв на ногах від психічної перевтоми. На підлозі безладно валялося багато списаного паперу. На столі лежало кілька сторінок новели. Веселовському здалося, що навколо лунає дивна музика — печальна і життєствердна, трагічна, як війна, і велика, як правда. Василь тонує у цих звуках, скомпонованих деміургійною силою. Вага кількох листочків паперу притискала стіл до землі. Зараз він буде розплющений від сконденсованого болю. Стіл впаде на підлогу, а Василь, покладений на шальки невидимих терезів, полетить над безжурними віденськими бу-

динками, шукаючи гармонії над містом, надто причетним до цієї страшної війни.

...а в небесах і Василько, і Настя, і їхня мама, що її жовнірська куля вбила, такі лагідні, із білими усмішками янголів і чорною кров'ю біля серця... він підходить до них — і хлопчик питає: «Вуйку, чого ви вбили у вашій новелі мою маму?»... «То не я, дитино, то війна її вбила»... «Война?»... «А з тобою і сестричкою що відтак сталося?»... «Ми йшли, йшли... спочатку маленька кулька вцілила Настю... вона дуже кричала... я тягнув її на собі... але потому затихла... все затихло... я ліг і плакав...» «А потому?»... «А потому... мені щось снилося біле і високе... а відтак я вчув біль коло серця... затих... а потому опинився тут, коло своєї мами і Насі»...

71

Пані плакала. Ще вчора вона писала йому, хоча не слід було задобрювати його стомлене холодне серце. Пані була надмір романтичною. Певне, інакше не могла:

Те, що мене лучить з Вами, то не романс, а таке чувство, що до него доторкатися не можна, бо гріх — бо воно, може, лиш раз на сто літ цвіте межи людьми.

Його енергетика, чоловіча врода, вишуканий темний одяг творили магію особистості. Він був для жіноцтва фатальним чоловіком.

...А хіба фатальні чоловіки чи жінки бувають по-справжньому щасливі? Їхня потужна поранена енергія колись зафіксувалася на невдалому об'єкті. Всі перші святощі пішли в порожнечу... Починаються лови-імітації, пошуки помсти, дозволи любити себе, відчужені протрації. Особливо спрацьовує відстороненість або байдужість, коли фатальні є вродливими.

Переважно так і буває, *було ж тобі, моя рідна мати, цих брів не давати*. Фізична краса, на жаль, надто цінується людьми. Скільки улюбленців багатьох мордувалися ночами в самотніх стінах...

Проте навіть Квазімодо може бути щасливіший від Аполлона. Адже щастя — лише один із короткочасних станів нашої свідомості, *було ж тобі, моя рідна мати, щастя й долю дати*. Тілесна краса — не індульгенція на щастя. Там, де триває гонитва заєлова за багатьма зайцями, часто не щастить впіймати жодного. Особливо, коли це не залежить від власної волі. Бо насправді йдеться про пошук людського тепла, який сприймається багатьма як гонитва за сексуальними скальпами...

Пані давно вже не любила свого чоловіка. Він був розумним і добрим. Але зникання магії не залежить ні від доброти, ні від освіченості. Пані мала дочку і сина. Вона говорила з ними чужою мовою. Але вона була свідомою свого національного походження. Її тато-лікар продовжував якийсь час життя Василевій матері.

Пані любила письменника. А він любив її і її чоловіка. Він любив її інакше.

Я ваш приятель є, і буду, і все буду. Але Ви моїм не будьте, бо Вас можу затроїти — а так приятелі не роблять.

Кожного року чотирнадцятого травня, на день його уродин, вона виконувала ритуал. Одягнена в темні кольори, наче в жалобі за невідбулим щастям, вона грала на фортепіано Бетховена. Він любив ці кольори й цю музику. Разом із нею брав участь у дивному священнодійстві її син Юрій, що пізніше стане одним із найжертівніших і найвідданіших друзів Харизматичного Невротика.

...музика наповнювала короткочасною надією. Музика ридала. Сміялася. Була відчуженою від поверховості занадто земних пристрастей. Оплакувала і боготворила платонічність. Зна-

ходила інший бік місяця. Тужила за тим, що людина має плоть. Виправдовувала наше існування. Перетворювалася на Панегірик без слів...

Пані називалася Софія. Її дівоче прізвище — Окуневська. Хоча носила інше — свого чоловіка Вацлава. Пані була красивою, розумною і нещасливою.

72

Так розпочався *другий період творчості*, або, якщо глянути під іншим кутом зору, час, коли накопичене вирвалося на папір. Адже Стефаник у глибині душі двояко ставився до власного писання. З одного боку, вважав його найбільшою цінністю власного життя, з іншого — соромився. Коли соромився, у ньому оживав русівський хлопчик, що завжди чув про те, що писанина не дасть хліба, а ще така «страшна». Батько вважав, що коли син не хоче вчитися на лікаря, а займається політикою або пише, то він не вартує матеріальної підтримки. Можливо, у глибині душі Стефаник іноді вважав писання заняттям, недостойним чоловіка... Не бачив у ньому матеріального еквівалента.

Не забуваймо, що його часто рятувало розвинуте «раціо». Певний штиб прагматизму був не чужий Стефанику. І коли уявляємо його як беззахисного сльозливого чоловіка, що лише заламує руки в випадках жалю до своїх героїв, то ми витаємо в байронічних емпіреях. Його душа складалася із такої мозаїки, збагнути яку дуже складно. Іноді здається, що майже непосильно. Коли батько відмовив йому в коштах, то в листах до друзів зарясніли натяки і прохання про матеріальну підтримку. Стефаник завжди був модно, вишукано одягнений. Одяг був стильним, але без блазенської крикливості чи вульгарного несмаку.

Василь був надто готичним, щоб одягатися в різнокольорове чи яскраве.

Більшість знайомих Стефаника не була готова до його повновартісного сприйняття в письменницькій іпостасі. На це був потрібен час. Зрештою, із такою проблемою рано чи пізно стикається кожен талановитий письменник. Впритул із великим явищем ми переважно сліпнемо. На розрізнення світла серед рутини й сірості потрібен час. Скільки? Це вже кому як поталанить.

Були талановиті письменники, що не зазнали за життя практично жодної підтримки і розуміння. Наприклад, Архип Тесленко, що згорів у злиднях і байдужості тогочасного літературно-патріотичного загалу. Чи Франц Кафка або Пауль Целян, що врешті покінчив самогубством, доведений до відчаю власною несприятливою метафізикою. Їм'я їм легіон і вічна їм шана за мужність, незважаючи на надлами і розпач...

У Стефаника прижиттєва письменницька доля склалася не найгірше. Він мав друзів і покровителів, вислуховував — як письменник — не лише огуду, але й панегірики. Майже ніколи не був за межею бідності, хоча матеріальних принижень зазнати довелося, як практично кожному його цеховому брату чи сестрі... Але кожен письменник, знає він про це чи ні, завжди ступає мінним полем... З усіма наслідками, що звідси витікають. Ці наслідки не намацаєш, не передбачиш і не класифікуєш, бо завжди доводиться стикатися із класифікаційною убогістю, коли йдеться про королеву Метафізику...

Між гордістю і тривогою, між потребою писати і соромом за писання протікало його життя, в тому числі й літературне. Із його спалахами і довголітніми перервами. Це були дія і протидія, дві рівновеликі сили, що тягнули в різні боки — один із найважливіших символів стефаниківської метафізики.

Письменницький інфантилізм теж незрідка є однією з ознак якоїсь відрубності, напівдитячої закостенілості. Я не іде-

алізую його, адже близьким людям письменника постійно доводиться відчувати відразливі сторони цієї дивної законсервованості психіки. І в них може бути власна думка щодо великих дітей, якими є переважна більшість письменників, що не перетворили свою творчість на ремесло. Бо ремісники, яких у всі часи було достатньо, дітьми не бувають. За великим рахунком, їм однаково — писати злободенні твори, що жваво «поїдають» сучасники, чи вирощувати коноплю або троянди. Хоча мінімум хисту потрібно і для ремісника. І він зазвичай має той мінімум.

Василь Стефаник був обдарований (і покараний?) всім, що робить письменника великим. Інша справа, чи щасливим...

Нинішня доба витворила моду на скриптора-ремісника. Уявляю кпини і докори щодо «романтизації» письменника тих літературних заробітчаних, хто не відає, що таке літературна метафізика... Але коня неможливо перетворити на лебедя. Так само лебідь ніколи не зможе стати конем — швидше помре. Це вже не загадка таланту чи любові, а загадка призначення.

Багато буде покликаних, та мало вибраних...

73

У нього були два кумири. Два антиподи. Один — старший мудрець. Другий — його ровесник і товариш. Один — аскет і мученик. Другий — пияк і жартівник. Один — із селянського роду, син коваля. Другий — із давнього роду єврейських равинів, дід якого прийняв християнство. Перший був завше першим. Другий був вічно другим.

Він молився до першого і другого. До першого молодим не смів підійти, аж доки не побачив, що він ловить рибу, як апостол. Другого, здається, знав завжди, але відчував на собі

паралітичний вплив його особистості. Він називав це талантом другого.

Першого бачив не так часто. Із другим вчився і деякий час, після Кракова, жив у нього в Городку. Перший любив кількох жінок. Не любив лиш ту, що народила йому четверо дітей. Другий, може, любив, але соромився любові. Волів ненавидіти — і помер старим парубком.

Першого на старість почали називати українським Мойсеєм, хоча він був лише собою. Другий нарешті дослужився до ступеня доктора права, але це вже були присмерки... Перший майже не пив. Другий фактично не просихав від горілки, заливаючи нею свою надламану долю.

Перший поцінував його творчість одним із найперших. Другий теж, але у других шеренгах. Другий, кажуть, рятував деякі його рукописи від спалення. Перший ставився до нього як батько до сина. У ставленні другого було багато прихованого егоїзму дружби і ревнивої підтримки.

Перший був на його весіллі старостою. Другий приїхав як близький друг, що трохи надривно веселився. Перший пішов найшвидше. Другий був до того часу, доки не втомилися найпізніші гості.

До першого він не міг з'явитися в поганому настрої. Другий бачив його всіляким. Першого і любили, і ненавиділи вдесятеро дужче, ніж другого. І перший, і другий не почували себе щасливими, але кожний через різні причини. Він пережив і першого, і другого — обоє померли в 1916-му.

Перший і хвалив, і критикував його. Другий віддавав йому все найкраще, що міг, залишившись наодинці із примарою власного сарказму. Невідомо, чиї твори він любив більше...

Перший був його символом недосяжності в прямому сенсі. Другий — його дзеркальним відображенням, ним навиворіт. При розмовах із першим його охоплювало відчуття святобливості

шани. Коли говорив з другим (байдуже, чи про селянство, чи про творчий метод), чимдалі ставав собою.

Так і перший, і другий допомагали йому переростати себе вчорашнього.

Це були Іван Франко і Лесь Мартович.

74

Біла Пані не заспокоювалася. Видко, Перша світова дала їй замало данини. Вона глянула на його найближчу родину. У 1919-му помер брат Володимир.

Батько тримався довго, як справжній титан землі. Він дивився за Василевим газдівством, коли той був у Відні. Коли син повернувся, їхні стосунки стали теплими.

...колись не одну пару бичків продав, щоб син міг вчитися. Не раз він підозрював, що жінка дає Василеві додаткові гроші... Мовчав, зціпивши зуби: «Най думают, шо я дурний і сліпий! Най буде». Насправді все знав і все бачив... Семен був скупий на слово. Вся його екстатичність була віддана праці. Земля давала приплід і виїдала почуття. Так мусило бути. Це була доля Семена Проданового, батька Василя Стефаника...

Тепер заслаб. Був спокійний. Син кожен день ходить його провідувати. Згадує, як батько колись носив його цілу ніч на руках, а зранку йшов молотити... як їздив до Дрогобича — і не міг сказати про смерть Марії... яким несміливим був у краківській ресторації, кришачи булку в бульйон... як вчився і гуляв за батькові гроші... на синові очі навернулася сльоза і впала, пропікаючи долівку вогнем прощення і прощання.

Настав жовтень 1920-го. Батько танув і малів. Здавалося, що його можна взяти на руки. Син ставав батьком, а батько —

сином. Молився, щоб Господь продовжив йому віку. У тій молитві не було ні ритуальної відстороненості, ні мимовільного спротиву.

Устами філософа без шкіл батько говорив:

— Ти, Василю, не сиди коло мене! Маєш газдівство... А я вмиру, бо чую се...

Син не вірив такому спокою:

— Тату, що ви таке пусте кажете?

— Я знаю, що кажу, Василю, — батькове лице, зашкарубле від праці, було напрочуд спокійним.

Його вчили не слова, а земля. Вона теж може навчити жити і вмирати. Він їй беззастережно вірив — як нікому.

Того ж дня Семен Стефаник відійшов. Його божество — земля — прийняла до лона свого подвижника.

Там, в іншому вимірі, на нього довго і терпляче чекала дружина Оксана.

— Оксано, не бануй! Ади, я вже прийшов до тебе...

— Най ше Василь і Юрко поживуть на світі!

— Ци я їм бороню... Марія, Параска і Влодко вже тут, біля нас...

Ольга Стефаник теж запитала прибулого:

— Дедю, ци тямите, ек колись ховалисте-сі від мене житамі? Як Василь мучився, коли-сте брали молоду?

— Тямлю, дочко. Пробач, але я інакше не міг.

— А як там мій Василь? Як діти?

— Все добре... Лиш дуже бануют за тобов...

Цвинтарна тишина на хвилю розімкнула свої жагучі обійми. Безтілесні тіні отверзли уста, щоб знову стати безшелесним прахом.

Через кілька років помер брат Юрко. Із старшого роду він залишився сам. Зорі над Русовом світили все холодніше і пронизливіше.

У дорогій львівській ресторації за столом сиділи Стефаник, Мартович, Франко і Коцюбинський. Була ніч. Ніхто з них не поспішав. Постійно підбігали кельнери, а також хмарки і зорі. Четверо чоловіків були молодими і богонатхненними. Не відчувалося різниці в роках. Хіба що місяць-два.

Той, що мав чорну бороду, вхопив за руку наймолодшу зірку в кельнерському фартушку. Та засоромилася і вкрилася хмаркою саме тоді, коли чорноборорець хотів її обняти, *файна-м була, файна, не було ми пари*. У якусь мить мрія стала попелом. Чорнобородий смутно підпер голову руками. Він не розумів жіночого сорому.

Той, що мав на своєму особистому рахунку найбільше днів і веснянок, багато говорив. Він тиснув своїм авторитарним інтелектом, навіть не бажаючи цього. Він кликав на допомогу зорі, місяць і чотири стихії. Його переймало життя довколишніх, але найбільше — старанно маскована нелюбов. Можливо, сімейна. Але нині мав компенсацію, бо троє інших чоловіків обожнювали його. Обриси невиразного і невимовленого культу веснянкуватого і рудовусого теж примостилися в тій найдорожчій львівській ресторації.

Третій був голомозий. З петлиці його піджака хитро підморгувала довколишнім химерна квітка. Із кельнеркою він поводився трохи манірно. Із кельнером — холодно і сухо. Він постійно дорікав чорнобородому, що той не пише. Ті, що найбільше дорікають, часто бувають байдужими.

Четвертий найбільше пив. Він масно жартував із кельнеркою. Вона тихенько хіхікала. Чорнобородому було гірко, що його ідеалізована зірка у фартуху може бути такою примітивною. Але він дуже любив напівп'яного четвертого і завжди пробачав йому плебейську вульгарність. Смутний і напівп'яний були

настільки різними, що їм було легко спілкуватися. Зрештою, алкоголь рятував четвертого від ніяковості бесіди із трьома жерцями. Бо він назавше залишився кандидатом на вступ до їхньої касти...

Розкішна осіння ніч була покровителькою трьох чародіїв із різними групами крові. Ніч навіть дивилася крізь пальці на штучну веселість четвертого, знаючи, що той інакше не міг. Тверезим він би не витримав прохолодної суворості трьох причетних.

— Вони готові каменувати, — сказав голомозий.

— А потім плакати, що любили, — додав рудовусий.

— Але ж вони не винні! — адвокатив чорнобородий.

— Коні теж бувають винними! — знову втрутився голомозий.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! Сіла баба на kota! — недоречно блазнював четвертий.

Зорі дивилися на їхню розмову, кидаючи на стіни ресторації невеликі дози отруйного нічного світла.

— Вони до краю залякані!

— Але і дрібнодухі.

— Не можна хапати пальцями їхнє криваве пульсуюче серце.

— Вони не варті своїх провідників, і всі ми се знаємо.

— Ху-ху-ху! Ху-ху-ху! Баба давиться в мішку!

— Але це наша отара...

— Вона згине без пастуха...

— Ми ідеалізуємо їх.

— Хе-хе-хе! Хе-хе-хе! Бабу тягне на легке!

Підійшов провідний шеф-кухар усіх ресторацій Австро-Угорщини:

— Що би панство хтіло ще?

— Рівноваги.

— Кохання.

— Олександри.

— Горілки!

Було виконано лише четверте побажання. Четвертий пив багато. Інші — наперстками. Місячна горілка додавала віри.

— Зрештою, народжується нове покоління...

— Це обман.

— Тимчасове вражіння, пов'язане з їхньою юністю.

— Хі-хі-хі! Нові кар'єристи!

Кельнерка принесла борщу зі сподівань та хліба, запеченого надією. Навіть жерці потребують дрібки ілюзії.

...Вони ще не знали про довгий період советчини, що спотворить душі всіх, кому довелося тоді жити...

Їхні очі палахкотіли полум'ям. Вони готувалися до древнього мольфарського ритуалу. Були настільки шляхетними, що дозволили дивитися за приготуваннями четвертому, хоч він був уже в купелі власної сновидності...

76

— Погаси сонце і засвіти друге на небі!

— Дай і огню, щоб ним слово налити!

— Ломи, як блискавка, що найдужчого дуба палить і коле!

— Душі стрясать громовую дай власть!

Так промовляли 300 раз. Кожен свої слова.

Десь далеко у вогнях міста маячила шикарна львівська ресторація. Брехливі і манливі полиски її світла то зникали, то знову, невідомо яким способом, з'являлися... Троє гостей уже давно опинилися в полі. Зорі над головою також були манливими, але їхнє світло постійне. Принаймні воно давало промінець надії на те, що людина не є богопошишена і богопроклята. Навколо важко лежала, наче старець у хворобі, антична темінь.

Прадавні мольфари вміли ходити хмарами, а блискавка була їхньою зброєю в боротьбі із супротивником. Дерево, зачеплене небесним вогнем, себто блискавкою, священне. Із нього не можна будувати хату, але воно боговідмічене. Мольфар повинен передати свої знання дітям, внукам або учневі. Інакше він буде по-мученицьки помирати, протягом багатьох світанків і сутінків. І ще невідомо, коли буде страшнішою агонія непереданих знань — тоді, коли сходить сонце, чи тоді, коли заходить...

Чорнобородого хвилювала ця польова пітьма. «Як наші душі», — подумав. Зорі світили холодом і абстрактною вірою. «Зорі, на щастя, не вміють співати коломийок», — вдруге подумав чорноборodeць. Місяць лукаво підморгував трьом мовчазним чоловікам. Четвертого вони залишили у Львові. «Місяць схиляє до драми, а не анекдоту», — втретє промайнуло в голові сумовитого молодика, що був якимось чином подібний до молодика, який світив зверху.

Сьогодні перший, другий і третій були громівниками. У руці першого була громова палиця, якою колись розборонили жабу та гадину. Громи і хмари треба відводити перед першою весняною грозою. Інакше навіть старання мольфара не будуть ефективними. Коли вдарить блискавка, змагатися з нею вже пізно.

...раптом чорнобородий помітив стародавнього мольфара Данила, про якого чув у дитинстві. Данило щойно переступив із восьмої на двадцять п'яту хмару. Він ходив хмарами, як пастух полониною. Сильний і невразливий, він замовляв хмари, посилаючи їх далеко від людських осель, перекидав бартку мольфару Івану із Греготу на Говерлу... ось Данило вже дивиться на чорномагічну жінку крізь отвір громовиці, заморожуючи всередині неї злі сили, *вража куля летіла, йому груди пробила...* він може з'являтися в кількох місцях одночасно, *а він все стояв, і набой ладував*, ущільнюючи час до згустку або розтягуючи, як гумку...

його одержу розвіває вітер, його тіло пере грозний дощ, його руки попалені вогнями, *враща куля летіла, йому голову стяла*, а він стоїть, не боячись смерті і не відаючи страху, *а він все сто-яв, і набої ладував*, як гуцульський Сфінкс...

Наступав час великого ритуалу.

77

У грудні 1926-го року *культурна громадськість* Галичини відзначала його 55-літній ювілей. 25-літній ювілей появи його першої збірки «Дорога». Парад костюмерії і вихвалень. Великий галицький реверанс Майстрові.

Відзначали свою потребу час до часу розкласти вогнище фіміаму. Ювілейні привітання йшли з усіх куточків України та із-за її меж. Це був апофеоз його слави.

У 1914-му тут, у Львові, закидали квітами свого напівживого Мойсея — Франка... Тепер знов...

Василу, бійся Бога, тобі знову щось не так? Хто може тобі догодити? Що ти хочеш від ювілейного комітету? Вони ж могли се не робити, якби ти був категорично проти!.. Але ж ти знав про се і мовчав... то якої холери ходиш набурмосений, мов полонинський вуйко-ведмідь?

...Він боявся ювілеїв. Напевне, боявся себе-людини, а не себе-письменника. Він-письменник заслуговує на пошану. На квіти, цілунки, захоплення, прихильників... Якщо в письменника немає прихильників за життя, коли твори надруковані, то важко дочекатися їх після смерті. Все це так. Але...

Він-людина слабший, ніж він-письменник. Письменник у ньому вищий від людини. Він говорить іншим голосом. Він-людина не знає, звідки той голос мага.

Йому важко слухати лестощі і вихваляння. Він знає, що міг би набагато більше зробити як письменник. Але *стоїть корчма над болотом, та й покрита околотом*. Він любив сю стару покутську пісню (і взагалі любив слухати народні пісні, бо не мав доброго голосу для співу) про пияка, що лишив у корчмі все і пропив усе, *скільки я в ній грошей пропив, був би її злотом покрив*. Він, звісно, не сидів усе життя в корчмах, але чому стоїть у вухах голос його молодого прихильника-тезки, якого не раз просив співати цю історію пропащої душі? *клята корчма над болотом, та й покрита околотом...*

Похвали знесилюють його. Він робиться м'який, як віск. А віск не здатний перетопити у своєму серці безмір людської печалі. Трагедій. Історій загублених душ. Віск лише може обсервувати життя в білих рукавичках кельнера. А він ненавидить білі рукавички.

Він не терпить комедіянства ювілейних промов, де майже всі брешуть. Навіть друзі. Сі промови — не про нього. Се все — занадто людське... У людей є потреба творити ідолів із собі подібних. Особливо, коли сим «ідолам» уже не треба їхніх почестей, бо їхня дорога завела надто далеко в сторону від профанізації... Від сих промов не вдарить у серця грім, не спалахне блискавка. Чому ніхто не скаже йому:

— Пане Стефаник, ви зрадник! Василю, ти геростратик! Ти запродав свій хист політиці і горілці! Ти змарнував так багато, що вистачило б на десятьох письменників! Ти прохолодно ставився до тих, що тебе любили! І майже нічого не створив-іс путнього. Тобі були байдужими селяни, ти писав про себе. А потому і те перестав робити... Тебе не прославляти треба, а карати, паршивцю!

Лише липка лірична патока, сповнена найщиріших побажань. Розчулений Лепкий. Сентиментальний Черемшина із своїм «Добрий вечір, пане-брате!»

Се якийсь прилизаний, відретушований портрет, де лише зовнішня подібність із ним. Ювілей — се лубок. А він ненавидить і білі рукавички, і лубкові образки, з яких ніколи не впаде ні краплина крові...

Тривали промови і святковий концерт. Він сидів у своїй ложі соленізанта, як прикутий ланцюгами.

...невидимі ланцюги припинали його до лавки — і казали бути маленьким... згадував мамину білу сорочку... ось її торжество, Василю!.. ні, тут немає її... згадував Вайгеля і гієну... тростину, якою він його вдарив... свій голий живіт... регіт, коли зайшов до коломийської кляси в новому одязі, справленому батьком...

Не дивуйте, люди добрі. У розкішній ложі сидів немолодий чоловік — і плакав. Сльози текли і текли. Він витирав їх хустинкою, але їх звідкись бралось так багато, вони були такі неконтрольовані, що людина не могла справитися із слезопадом... Людина вже не плакала — ридала.

Його кликали на сцену.

Він не кокетував із тими, що прийшли. Він не міг вийти до них. Йому було соромно і тяжко. Він не блазень, щоб розважати публіку. Не пробуджувалася ні одна іскорка гумору... Се було зле — але інакше не буде.

На урочистостях був Вацлав Морачевський, був Левко Бачинський... Із дна душі піднімалися спогади... Вони тиснули і розчавлювали. Вони вивищували над собою. Поволі заспокоювався. Лише сам міг дати раду своїм відчуттям. Усі інші були безсилими.

Аж на ювілейному бенкеті почав говорити. Михайло Рудницький жартував, що треба було стати стенографом, щоб це записати.

Я робив, що міг. Перетоплював це мужицьке слово, яке мав біля себе, аж пальці мені викручувались з болю, і я гриз їх, аж мене це моє сиве волосся коштувало. І нині чую, що половину

треба би перечеркнути з того, бо я, вірте мені, занадто великий естет, бо ясно здаю собі справу з того, що зробив. І все, що я писав, мене боліло. Щоби дати піваркуша друку, я мушу написати тисячу аркушів, і як уже нині на вечорі це сказав один із вас, я, бігме, не вмію писати.

Ювілянт говорив про оптимізм і діалекти, бо мучився одним і другим. Про ідеальну Україну й муки творчості. Про все. Це була його найкраща промова. Ті, що були її свідками, пригиналися до землі від дивної сили його слів. «Великий!» — прошепотів хтось. «Великий!» — повторили інші голоси.

Його непроникне, але одухотворене лице було байдуже до почестей. Це було лице людини, яку просвітлила її дорога.

78

Вже нічого не буде. Всі його кохані спочивають вічним сном. Проте вночі приходила лагідна Жінка:

— Чому ти розминувся зі мною, Васильку?

— Я завжди любив тебе.

— Чому не шукав? Чого був таким нетерплячим?

— Ти була у двох Євгеніях, Ользі, Софії. Навіть у тих, менш знаних.

— То була я і не я.

— Чого не втілилася в плоть? Боялася моєї проклятої кулі?

— Боялася за тебе.

— Чому?

— Ти би не став письменником.

— Ну й що?

— Ти ним став Його волею, а не моєю. Я хотіла бути завше з тобою і не раз наближалася. Ти кілька разів бачив мене.

— Але не розпізнав?

— Не розпізнав.

Вічна чоловіча спокуса зникла. Деякі тонкодзьобі романтики називають її ідеалом. Цим словом ми прикриваємо власну неміч. Нас труять бажання, забираючи конкретні дні і роки на жертovníк Ілюзіону. Письменник не зумів відсікти власних бажань, що живуть назовні, а не всередині. І вони стали кулею. Куля поволі руйнувала і плоть, і дух.

Він жив минулим і майбутнім, замість того, щоб привітатися із конкретною миттєвістю. Тут і Зараз. Минулого ставало чимраз більше. Майбутнього — менше. Маятник похитнувся. Куля не давала відсікати пам'ять про минуле і сподівання на майбутнє. Вона нищила радість від миттєвості, яка і є життям. Вона гнала до нових друзів і нових місць. Йому багато сприяли і його любили. Але ніхто не міг побороти його отруту сподівань. Навіть та, що добровільно зійшла на підмостки жертovníка для мазохісток.

Також зазнала поразки потреба розчинити себе в народному «ми». Він, мордуючись, розчинявся все життя, але залишився собою. Народ не змінився від його творчості. Якщо хтось і плакав над його новелами, то переважно інтелігенція, якої він не любив.

А тут ще несподівано помер адвокат Іван Семанюк. Письменник Марко Черемшина. Він ридав над його могилою, як дитина. Семанюк був відданим другом. Нащо він помер, Господи?! *Найбільшу дурницю в житті зробив ти, Іване.*

Писав синові Семену загадково-наказовим способом:

До пам'яті Марка Черемшини ти повинен ставлятися більше, як до моєї. Ти повинен слідити за кожною згадкою про великого покійника, бути його заступником і по смерті.

Він не зрадив мрії про ілюзію. Вона нищила його. Вона ж і рятувала його. Він не позбувся нахилу до прив'язаностей. І мав

немало шансів хоча б спробувати. Він щось очікував від них. Якогось дива.

Дива не було. Але вони любили його більше, ніж інших. Йому було би гріхом скаржитися. Він теж шалено хотів їх любити.

Як він може розповісти про своє життя? Наприклад, одним реченням? Яка епітафія найбільше пасувала би на його могилі?

Він не міг заснути. Думав. Нарешті відчув, що знає. *«Тут спочиває той, хто все життя поборював власну нелюбов любов'ю».*

Непомітно підкрадався сон... у сні нема ні минулого, ні майбутнього... лише та мить, яку ми інтенсивно переживаємо... мить, що може бути живішою від реальності...

Йому снилися русівські поля, які дихали ладаном. Прийшов спокій і благісна умиротвореність.

...якісь бліді відречені обличчя юних дів... райських гурій... деінде промайне лице матері... білі від вишневого цвіту поля, висохлі аскетичні руки... очі, переповнені медитативним блаженством... перше причастя... перший усміх далекого і доброго божества, із яким розминувся... перше запізніле кохання... така гарна, така тиха відреченість...

Але зранку, навіть після першої сигарети, відчай не покидав... Куля тривоги замінила любов та ідеали, як проводир сліпому. Вона нікуди не відходить. Лише іноді дозволяє відпочити уві сні. Вона ляже біля нього в могилу.

79

Велика Україна кликала його мовою, за якою так тужив, і магією великих могил.

Стою на вуглі своєї хати і простягаю до Вас руки.

Більшовицькі ідеологи розтиражують цю цитату більше, ніж його твори. Їм було байдуже до болісного експресіонізму Майстра. Все на вітвар червоної зірки, будь-якими засобами, витонченими і грубими, *без різниці!* О, вони були першими справжніми знавцями *піару*, ліплячи зі Стефаника недолугий образ беззахисного слізливого дідка-галичанина, що марить їхніми цінностями... Вони захотіли зробити з нього символ класика, що стужився за серпом і молотом.

Але Стефаник не надавався до жертвовної глини для нових «символів». Досить уже, що від сорому за червоні бенкети сина перевертаються в могилі кістки Коцюбинського. Стефаник не мав ані дрібки барабанного патріотизму при широких мисленні. Але він написав «Марію». Марія не відпускала. Її сини також містично спостерігали за їхнім творцем зіницями, що згасли за вільну Україну.

Стефаник спілкується із видавцем Лизанівським і літературознавцем Дорошенком, на якого образився за налічку пессиміста (так колись Франко образився за ярлик «декадент»). Від нього вимагають фотографій. Він не знімкувався ще від 1917-го року.

Озеро, яке відбиває в собі небо, не хоче, щоби його фотографували. Для бідного літературного ринку на Україні збір фотографій є справою звичайної, глупої цікавості.

Але він не тримає каменя за пазухою на Дорошенка. Це почерк великих — переступити дріб'язок особистих амбіцій. Стефанику були байдужі приписи і догми. Він бере гонорари з Радянської України, але друкується й у «Віснику» Донцова. І пише йому в 1927-му:

Подивляю все Ваш блискучий стиль і непереможну силу, з якою Ви впливаєте на читача. Ще кілька разів буду читати цю студію, і аж тоді, може, мене загіпнотизуєте, що я увірю в свою великість, бо тепер вірю лишень у Вашу.

А все-таки Вам дуже дякую, бо пробуєте змити з мене брудне тавро песиміста.

Він — вільний, настільки може бути вільним письменник, скутий кайданами власних метафізичних законів. Він не тремтить над кожною редакторською правкою, але журиться тим, що пише діалектом. Літературна мова уявляється йому найбільшою запорукою соборності? Він прагне розширити читацьке коло? Почуває дивний лінгвокомплекс?

Лизанівський, галичанин за походженням, опікується не лише перевиданнями, але і високими гонорарами. Письменник задоволений гонорарною політикою, але його починає лякати їхня інша політика...

Тим часом радянські ідеологи поволі чаклюють над «перевтіленням» Стефаника. Його кваплять: писати, писати і ще раз писати. Але літературне стаханівство — не для нього. Ані зараз, ані ніколи. Останні новелістичні історії Стефаника, наприклад, «Червоний вексель» чи «У нас все свято», позначені вимученістю і навіть відсутністю запаморочливих глибин там, де рядки перестають бути лише ними... Справа не лише у втомі немолодого письменника. Хоча навіть у цих творах він ніде не підігрує радянським «перетворенням».

Йому пропонують звання академіка Всеукраїнської академії наук.

...це потім радянщина натворить чимало поетів-академіків і прозаїків-«генералісимусів». Письменник є передовсім письменником, а не сановитим блазнем, обчіпляним орденами і брязкальцями для дорослих, що прагнуть забавок...

Також його намагаються купити досмертною пенсією від так званого Народного Комісаріату Освіти, який починає підготовку його приїзду на радянську Україну. Вірний товариш Левко Бачинський, знаючи скрутне матеріальне становище Стефаника, радить прийняти її як гроші за письменницькі заслуги.

На прийомі в радянського консула у Львові Стефаник відмовляється від звання радянського академіка, мовляв, він не вчений, і від співробітництва із львівськими радянофільськими «Новими шляхами». Його критикують комуністи з-за двох сторін Збруча. Він відмовляється також від приїзду на радянську Україну, щоб ніхто не потрактував цей приїзд як капітуляцію. Він ухиляється від сорому.

Присвячує Хвильовому свою новелу «Межа», друкуючи її в донцовському «Віснику». Комісари скрегочуть зубами... А та цитата, розтиражована в радянських медіа і висмикнута з контексту його подяки за «ювілейну прикрість», була звичайною чемністю. Адже там він згадував Єфремова і Грушевського, Пилипенка і Кримського, а не ідеологічних бонз.

Наступили моторошні радянські тридцяті... Жахіття їхнього раю стають більш, ніж зримими: арешти, розстріли, голод. У 1933-му в листі до Народного Комісара Освіти важкохворий письменник відмовляється від досмертної пенсії.

Не міг. Не піднімалася рука далі її отримувати, незважаючи на бідну старість. При кінці звернення він допише:

А прихильником Великої України я все був і буду.

...але його вимріяна Діва Україна ще не народилася...

80

...соромно, що змушений просити грошей у Золотого Серця, але це сором іншої природи. Він не випалює зсередини душу. Він гладить по голові, злегка покиваючи пальцем. Він не безвихідний, а світлий і трохи сумний, як усмішка Творця, якого він шукав ціле життя. Сивобородий патріарх сприяв умиротвореності і відносному спокою. Великий підтримував великого...

Золоте Серце допомагає і молитвою, і вчинками. Культура Галичини була би набагато біднішою, якби не прозірливість митрополита Андрея. Було би значно більше розчарованих і спроневірених.

Їхні стосунки не завше були безхмарними. У листі від 17 травня 1935-го року Стефаник скаже: *«Встид мій дуже тяжкий, і прошу своїм великим всеобіймаючим серцем дарувати мені мої тяжкі гріхи перед вашою високою постаттю»*.

Можливо, йшлося про політичні дискусії в передвиборній кампанії 1908-го року. Про сумніви у вірі. Про сором просити матеріальну допомогу. «Сором» завше ірраціонально, частіше безпричинно, супроводжував письменника. Напевне, через глибинне невротичне почуття провини. За що? Приводів у таких випадках є безлік. Причиною ж слугує первісне ідеальне уявлення про людські стосунки. Первородний гріх. Особлива структура психіки. Також Стефаник незрідка перебирав на себе значно більше провин, ніж мав насправді.

Але митрополит, здається, усе розумів і відчував, шануючи руку, що створила пам'ятник трагедії людського серця. Листи сивобородого до сивоголового сповнені християнської любові в незатертому значенні цих слів.

Я кілька разів приїду до Львова, то наперед іду до митрополита Шептицького. Мені нагадуються ті часи, коли ще моя мама брала мене за руку і проводила на приходство. Я так добре чуюся, коли виджу перед собою таку велику білу голову, що журиться не тільки за якусь частину, але за цілий нарід. Бо не знаєте, як тяжко бути свідомим, що докола вас вже нікогісенько нема, хто думав би за вас, на чії плечі звалювалися би тягарі.

Знав Шептицького ще з 1897-го року, коли той молодим священником мав місійні обов'язки в Русові. Потім писав до свого майбутнього тестя, констатуючи, що молодий митрополит лояльно ставиться до українців.

Просив, соромлячись навіть сина, 50, 100 або і 200 злотих. Відшуміли ювілеї. Господарка вимагала підтримки. Іноді не було грошей навіть на дрова і ліки. Треба було коштів для виїзду на еміграцію середульшого сина Юрія. Просив не лише допомоги для себе і родини. Просив за здібних молодих хлопців із небагатих сімей.

Потреба Великого Заступника тією чи тією мірою переслідувала Стефаника все життя. Це мав бути замітник батька і старшого брата, близький друг із магією всемогутності. На його шляху траплялися багато тих, що більше чи менше нагадували цей збірний образ. Він сам був оборонцем для багатьох. Для десятків тисяч. Та все ж потребував, особливо у хвилини слабкості, оборонця для себе, шукаючи його серед людей.

Їхав до Львова.

...ось він заходить у резиденцію греко-католицького митрополита, старий і згорблений.

— Слава Ісусу Христу, ваша ексцеленціє!

— Навіки слава!

Він цілує суху старечу руку, як колись — здається, ще в інших життях! — цілував руку матері. Вони коротко бесіднують. Від владики віє безмежним спокоєм і добротою. Митрополит слухає сповідь немолодої людини, переважно доброзичливо похитуючи величезною бородою. Нема такого, Василю (не соромся і не бійся!), що тебе мучить — і може образити великого старця. Пастор поза межею надто людських емоцій. О, він розуміє їх, Господи, бо сам людина, але...

Лице провідника розпливається в благій усмішці. Так сміються лише святі. Він благословляє сиву Василеву голову і перетомлену душу...

Було Різдво. Стефаник закликав багатьох гостей. *То як Семен на горі орав, радуйся!* Давня коляда, коли все почалося з яйця і води, коли ще Бог ходив у сорочці і з ним можна було погомоніти.

...тоді ще боги приходили з небес на землю. Вони радилися з людьми чи сварили їх, але були поруч. Велетенські бронтозаври і шаблезубі тигри також всідалися біля предків русівчан, щоб послухати мову Бога. Все було протилежностями, які складали ціле. Кожне ціле розпадалося на протилежності. Це коло було вічним і незмінним.

Так багато юного сміху і безтурботного щастя. Боги дарували людям тисячолітнє життя. Люди дарували богам найщирішу любов. Довге людське життя було сповнене достатку й умиротвореності.

Боги ще не покликали на землю Білу Пані. Вона ще ходила землею дівчиною в теплому святковому козушку взимку й у сукні, зітканій із радощів, улітку. Вона зненавиділа людей пізніше.

Спортсмени влаштовували перегони. Переможці обіймали переможених, а ті любили переможців. Завтра вони мінялися місцями, бо у всіх було достатньо сили і сприту. Люди не знали, що таке неприязнь чи заздрість, навіть дев'ятсотлітні.

Поети складали вірші — і всі слухали містерії словесного царства. Ніхто із поетів не змагався за першість. Всім було достатньо любові. Діти бронтозаврів і внуки шаблезубого тигра обнімалися з дітьми і внуками Адама та Єви. Велике братерство всього живого буяло на землі поруч із стародавньою цілющою рослинністю.

Тривала золота доба...

Прийшли газди і газдині. Колядували. *Небо і земля, небо і земля нині торжествують*, небо і земля обнімалися, тіло обій-

малося із духом, час великої єдності спадав над світом і Русовом, янголи й люди, янголи й люди *весело празнують*, янголи-охоронці відкривали свої безшелесні лики людям, а ті цілували своїх заступників із когорти небесного воїнства Христа, *тріє царіє, тріє царіє зі сходу прийдоша*, дух неспідленої старовини витав навколо, три монахи-аскети несли людям шматочок світла, *ладан і миро, ладан і миро, злато принесоша*, але не те, за яке вбивають, а те, що зникає з наших душ у веремії повсякденності — його не купиш за жоден гріш, за жоден тлустий мішок із дукатами...

Потім затягнули «Ой, радуйся, земле». Чоловічі і жіночі голоси творили у його привітній хаті диво. Коло них був Спаситель, що вберігав і його гостей, і родину, і господаря від зла. Здавалося, що навколо все було білим, мов його перша дитяча віра. *Радуйся, ой, радуйся, земле!..* Урочистий настрій ріс до небес. Цілував свого родича, сивого Проскурняка, в голову. Два плакали. *Застеляйте столи, та все килимами*, суворі газди і говірки газдині росли серцями — і він ріс біля них, тих покручених долею нехитрих сердець, які все життя вміли любити і вірити, *син Божий народився!* — Славимо його!

82

Він у величезній безлюдній залі. В одному кутку зали — діаманти і кришталі. «Може, се для моїх майбутніх жінок, яких я любитиму?» У другому — кілька тонких книг. Їхнє призначення невідоме. У третьому — багато людських тіней, різного віку, статі і соціального походження. У четвертому — барила із мотлохом, кров'ю і надламаною вірою. Він підходить до барила з написом «Надламана віра». Хоче відкрити кришку. «Не руш!» — чийсь стурбований, майже громовий крик.

До нього, такого молоденького, ще безбородого, підходить старець, весь у ранах і виразках. Його сива борода звисає клаптями. Від старця смердить горілкою і стражданнями.

— Не чіпай, бо то отрута для тебе!

— Звідки знаєте?

Старець криво посміхається.

— Знаю.

— Чому не чіпати?

— Бо вмреш.

— Самі ж кажете, що се для мене...

— Ти вип'єш се барило поступово.

— Хто ви?

— Я — се ти.

— Як це?

Але старець уже зникає. Зала поволі наповнюється світлом. Із третього кутка виповзають кілька тіней.

— Ти мене любиш, Васильку? — каже перша

— Ти ще пам'ятаєш мене, коханий? — шепоче друга.

— Тямиш наші краківські ночі? — дихає безплотністю третя.

— Як наші сини, Василю? Як ти? — скорботно відкриває уста четверта.

Потім він бачить довгий ряд тіней. Чимало із них мають на ший затягнену петлю. Се його рід. Один із самогубців відкриває рота:

— Ти ще живий? Як ти все то витримав?

Він блідне. Раптом з'являється ще одна тінь, закриваючи собою інших.

— Сину!!! Ци ти дужий?

— Мамо! Як ви? Як дедьо?

— Ще недовга розлука, дитино, уже недовга, бо...

Тінь Над Тінями несподівано щезає.

Починається оргія. Швейцар одягає його в смокінг і подає капелюха.

— Пане господарю, тут все для вас!

Молоді і підстаркуваті мисткині, одна поперед іншої, шепочуть до його вух:

— Пане, ви снилися мені сеї ночі нагим...

— Я хочу тебе, мій красеню, зачарувати і запестити... Або зі мною, або ні з ким!

— Ти забудеш у моїх обіймах усіх мужиків і мужичок, і їхні долі, не варті ламаного шеляга...

Він зблід. Це було поганою ознакою.

— Геть!

Тіні мисткинь не хотіли вступатися.

— Дай нам своє світло!

— Душу!

— Любов!

— Молодість!

— Красу!

— Здоров'я!

— Віддай все, що маєш, скурвий сину!

Остання фраза була глумом над пам'яттю його матері. Він виймив пістолет і вистрелив.

— Ха-ха-ха! Хі-хі-хі!

Мисткині обіймалися із мужиками. Навіть швейцар бігав залом напівроздягненим. Кілька жіночих тіней, здається, четверо, скромно стояли збоку. «Вони прийшли справді мене побачити», — подумав.

Десь майнув застиглий вираз батькового обличчя. Він вів за руку двох донечок і двох синів. Старша заплакала:

— А тямаш, як ми пасли вівці? Як кожного вечора говорили сім молитов? Як я чекала тебе перед смертю?..

Посеред зали залопотіло вишневе дерево, обсипаючи всіх своїм прощальним цвітом. Хлопчик із очима ангела помахав восковою рукою. Зникли.

У повітрі стояв запах перегару і воску. У найдальшому куті зали знову промайнуло лице Тіні Над Тінями, як лице Богородиці:

— Ходи!

83

Так дивно... Здається, ще вчора був молодим. Думав про дурниці, бо був здоровим. Тепер би йому той розум! Вже нічого не буде. Вже майже все позаду. Він... він зле жив, бо думав переважно про минуле і майбутнє.

...Наше життя є лише вузькою смужкою між двома великими темрявами. Лише спалахом світла між зарослим мохом спогадів і забуття минулим і сповненим хвилеподібних сподівань майбутнім. Кожен наш сон є маленькою репетицією смерті. Кожен наш прожитий день чи рік є мікрОВмиранням. Кожне розпочате життя вагітне зачасною смертю. Кожна смерть є можливістю нового життя...

Думав про долю. Про своє життя і життя своїх героїв. Згадував родинні перекази. Котрийсь із його предків, казали, став дітовбивцею. Він убив кількох дітей — і їхня кров стала родовою кармою. Казали також, що се неправда, що його предка-будівничого підмовив бісик побудувати церкву в залятому місці. Наївний будівничий запродав бісові душу — і звідси родове заляття, бесіди про нечистого і такий туск, що стає несила його витерпіти. *Мій нарис “Басараби” — то є правдива історія фамілійна. Дотепер поповнили самовбійство за моєї пам’яті 5 з моєї найближчої родини.*

Також казали, що все то неправда і ці бесіди є лише виплодом людських заздрощів.

Усе переплелось й об'єдналось в єдиний вузол. Стало тихо-тихо. Так тихо й урочисто буває лише тоді, коли несподівано має спалахнути дивне світло — як знак — для праведників. Серед них був і він, Василь Стефаник.

Його священнодійство словом було покликане змінити світ і припинити рух колісниці, безжальної до його роду. Слово мало викупити гріх. На тому шляху він робив не одну помилку, але йшов і вірив.

...чомось згадав баладу *«Як було ми літ шістнадцять, не знав я, що то любов»* про сивого женолюбця, який на старість переконається в марноті свого зваблення, бо в одній є те, що у всіх інших, *ой, Боже мій милосердний, ой, що я наробив? Чому я першій дівчині присяги не зложив?* Але позаду зіпсута кров, потрощені долі, поламана віра в щастя, в тім числі і власна. Бо гнався за багатьма зайчихами...

У нього склалося трохи інакше, але... Всі його любові вже там, *де праведні спочивають*. Він хотів для всіх світла. Для родини, для коханих і приятелів, для нашого люду. Його життя було пошуком світла в сутінках. Чи на світанку? Чи немає ні світанку, ні сутінків, а лише вічна напівтемрява, яку трохи прикрашує схід сонця?

І ця мимовільна теургія, ці розтягнені десятиліттями містерії і винищили його дорешти, і зробили іншим. Старим і хворим, але іншим. Він ще часто дратувався, але вже був просвітленим. Паломництво до метафізичної королеви не завершилося даремно. Вона таки витягнула його слова із дванадцятої шафи — і викинула незриму застібку. Засохлий гербарій ожив. Вона подарувала йому в передстаречі роки друге народження.

Бо кожне месіанство, коли воно щире і пристрасне, дарує кінцеве просвітлення.

Раптом побачив світляний стовп. Побачив маму... така благість і радість, мовби мама скупала його в цілющому відварі... Із

якихось глибин піднялися лиця тих покійників, яких він любив і які любили його. Всі усміхалися до нього. Він усміхався до всіх. Трепет великого таїнства обійняв усе тіло.

Світляний стовп зник. Нічого не боліло, мовби став невразливим...

Аж на старість звершилося його небесне миропомазання.

84

Забував слова. Просив одягати себе в старий плащ. Із паличкою — кожний крок, як міх на плечах! — йшов до клуні, біля якої була лавка:

— Тут теперечки мої салони!

Згорблена сива постать, навколо якої вужем вився жаль за дорогим і назавжди втраченим...

Була холодна листопадова осінь 1936-го. Зорі на небесах поховалися, щоб не бачити відходу їхнього обожнювача. Їм було страшно.

Не міг сидіти в хаті, хоч звір із червоною пащею вкупі із кулею тривоги покинули його. Простудився. Запалення легень поволі переходило в агонію. Згадав, що біля домовини матері залишене місце. Для нього.

Який я слабкий, який я каліка, але до свого гробу я ще годен дійти.

Смертельна блідість вкрила лице. Почався сердечний напад. Лікар із Снятина Іван Подюк ще відтягнув на кілька днів смерть, бо дуже любив хворого. Зраділий Стефаник повторював, як Маленький Білий Хлопчик:

— Івасю, дякую тобі! Але яке то було страшне! Яке страшне!

Але лікар уже все знав... Через кілька днів напад повторився. Хворий кликав сина Юрка, що виїхав до Канади. Розмовляв із мамою і Марією. У гарячці питав, чи люди їли. Обізвався до небоги Параски, яку дуже любив:

— Параско, йди додому, не мучся коло мене!

У хаті гейби промайнула тінь батька Семена, що шістнадцять років назад відсилав сина додому, щадячи від споглядання її приходу. Семен стиснув синові руку. Мати Оксана погладила сиву голову свого дорогого хлопчика.

Кудись спішив. Наказував подати свої переклади книжок. Просив принести йому одяг.

— Це не моя хата... я йду до своєї...

Наступала ніч — сьомого грудня. Температура піднялася до 41. Розплющував очі — і далі марив. Вже ніхто не дізнається, хто приходив до нього тоді, окрім батьків, Ольги і двох Євгеній...

Родина зібралася в іншій кімнаті. Коло нього спочатку був лікар Подюк. Потім поїхав. Русівський священник Михайло Дольний сидів біля узголів'я, шепочучи молитви. Ніч була безконечною.

О 3.30 парох вийшов:

— Уже.

Над світом і Русовом заридали.

До узголів'я великого мученика клали любов і троянди, книги і скорботу.

85

Тепер прийшли всі.

Франко сказав, що Україна втратила аристократа духу.

Коцюбинський поклав до узголів'я шістдесят п'ять троянд ритуального болю.

Мартович плакав.
Черемшина печально посміхнувся.
Левко пробачив.
Вацлав проронив, що вже ніколи не отримає розпачливого
листа із діамантами експресіоністської поезії.
Софія мовчала із враз скам'янілим лицем.
Євгенія Бачинська поривалася за ним у могилу.
Калитовська стояла, як мармурова плита.
Ольга, із очима великомучениці, поклала свою холодну
руку на його холодне чоло.
Станіслав Пшибишевський рвучко і п'яно писав оду смерті.
Семен, Юрій і Кирило здригалися в риданнях.
Син Вацлава теж.
Кирило Гаморак підбадьорливо махнув рукою.
Марія і Параска плели білий вінок.
Володимир і Юрко вибирали білу сорочку.
Батько Семен просив пробачення.
Мати Оксана взяла за руку: «Ходи!»

* * *

Навколо були темінь і світло.
Чорний і білий абсолюти нарешті зустрілися.
Він прийшов туди, де на нього чекали.
Виводив рідних і близьких із порожнечі вічності.
Тишину заповнювали звуки грудневого реквієму.
Була зима 1936-го високосного року.

2009 рік

Руки і сльози. Роман про Івана Франка

Степан Процюк

Книжка Степана Процюка «Руки і сльози» — про різного Франка. Про хлопчика, зачудованого навколишнім світом, і наполегливого юнака, який стає непересічним інтелектуалом. Про не завжди щасливого сім'янина і фанатичного трудовілика. Це історія про бідність, яка змушує займатися літературними підробітками, і про генія, з-під пера якого навіть у таких умовах виходять вершинні твори. А ще тут про арешти і переслідування, болючі втрати друзів і коханих жінок.

«Руки і сльози» Степана Процюка — це панорамний роман, де зображене тодішнє галицьке суспільство, його політичне і культурне життя. Сторінками промайнуть постаті багатьох відомих українців. Також це психологічний роман, у якому пронизливо відтворено внутрішній світ Івана Франка, зокрема в його останні найтяжчі роки, затьмарені хворобами.

Інтернет-книгарня: brustury.com.ua

Літературно-художнє видання

СТЕПАН ПРОЦЮК

ТРОЯНДА РИТУАЛЬНОГО БОЛЮ

РОМАН ПРО ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Головний редактор *Василь Карп'юк*
Коректура *Ольги Русакової*
Дизайн обкладинки *Марини Дяченко*

Підп. до друку 10.07.2025 р.
Формат 60×90/16. Друк офсетний.
Гарнітура Noto Serif.
Зам. №25-496. Наклад 2 000 прим.

Видавництво «Брустури»
brustury.com.ua

ТОВ «Дискурсус»
Івано-Франківська область, Косівський район,
село Брустури, присілок Ґрунь, буд. 43.
ladiscursus@gmail.com | www.discursus.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4523 від 14 квітня 2013 року.

Віддруковано
на ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
Свідоцтво: ДК No 5454 від 14.08.2017 р.
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Тел./факс (0456) 39-17-40; e-mai: bc-book@ukr.net;
сайт: <http://www.bc-book.com.ua>.